

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ**

**ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ
Κατεύθυνση: Αρχαία Ελληνική Φιλολογία**

Η Πολιτική Ιδεολογία στον Παναγυρικό λόγο του Ισοκράτη

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΤΗΣ

ΕΥΣΤΑΘΙΑΣ ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΥ

Πτυχιούχο του τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου (2016)

A.M. 1013201703002

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Βολονάκη Ελένη, Μόνιμη Επίκουρος Καθηγήτρια

Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Συνεπιβλέποντες: Κωνσταντινόπουλος Βασίλειος, Ομότιμος Καθηγητής Τμήμα
Φιλολογίας, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Αποστολάκης Κωνσταντίνος, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστήμιο Κρήτης

Καλαμάτα, Σεπτέμβριος 2020

Πηγή Φωτογραφίας: <https://seisaxthia.wordpress.com/2012/08/11/ισοκράτης-ο-κακοποιημένος/>

Εργασία: Η πολιτική ιδεολογία στον πανηγυρικό λόγο του Ισοκράτη

Πίνακας Περιεχομένων

Περίληψη.....	3
Abstract	4
Εισαγωγή.....	5
Η εξάρτηση των ρητόρων από τη σύγχρονή τους πραγματικότητα και τον λαό	7
Ιστορικό πλαίσιο Παναηγυρικού του Ισοκράτη.....	8
Ανταλκίδειος ή Βασίλειος Ειρήνη (388-386 π.Χ.).....	11
Σχέση επιτάφιων λόγων με Ισοκράτη.....	12
Πλαίσιο και περιεχόμενο του Παναηγυρικού λόγου του Ισοκράτη	21
Οι πολιτικές απόψεις του Ισοκράτη	25
Πανελλήνια Ιδέα.....	28
Το ιδανικό πολίτευμα σύμφωνα με τον Ισοκράτη.....	31
Παναηγυρικός: Πανελλήνιος χαρακτήρας ή έμμεσος έπαινος της Αθηναϊκής Πολιτείας	34
Η ανθρωπιστική παιδεία στον Παναηγυρικό λόγο του Ισοκράτη	52
Ομοιότητες του λόγου Φίλιππος με τον Παναηγυρικό όσον αφορά την πολιτική της Αθήνας	54
Συμπεράσματα.....	59
Βιβλιογραφία.....	61

Περίληψη

Η παρούσα εργασία επικεντρώνεται στον Ισοκράτη και τις πολιτικές ιδέες, που παρέθεσε γενικότερα, αλλά και συγκεκριμένα στο έργο *Πανηγυρικός*. Αρχικά, στην εργασία είναι σημαντικό να γίνει αναφορά στη μεθοδολογία που υιοθετείται από τον Ισοκράτη. Επιπλέον, έχοντας μελετήσει ενδελεχώς την βιβλιογραφία, γίνεται μία παράθεση απόψεων των συγχρόνων, αλλά και των παλαιότερων μελετητών του Ισοκράτη. Έπειτα, θα γίνει λόγος για τη σημασία που είχε το ακροατήριο και η συνακόλουθη γνώμη του για τους ρήτορες σε ευρύτερο πλαίσιο. Στη συνέχεια, θα γίνει μία εκτενής αναφορά στο ιστορικό πλαίσιο του λόγου του Ισοκράτη *Πανηγυρικός*, με σκοπό να καταστεί φανερό πόσο επηρεάστηκε ο Ισοκράτης στη συγγραφή του συγκεκριμένου λόγου. Έπειτα, θα γίνει παράθεση των πολιτικών ιδεών του ρήτορα στα έργα του, με εξαίρεση τον *Πανηγυρικό*. Στη συνέχεια, θα γίνει ξεχωριστή, αλλά σύντομη αναφορά στην πανελλήνια ιδέα και την άποψη του Ισοκράτη γι' αυτήν. Επίσης, θα γίνει και εκτενής αναφορά στο πλαίσιο και στο περιεχόμενο του προς εξέταση λόγου, ενώ, στη συνέχεια, θα τεθεί ο προβληματισμός για το αν ο Ισοκράτης προωθεί την πανελλήνια ιδέα μέσα από το λόγο του ή αν αποπειράται να εγκωμιάσει την Αθήνα και τη πολιτική της στάση. Επιπροσθέτως, θα αναλυθεί και το ζήτημα της Ανταλκιδείου ειρήνης, στην οποία ο ρήτορας κάνει αρκετές έμμεσες και άμεσες αναφορές. Επιπλέον, θα γίνει λόγος και για το θέμα της ανθρωπιστικής παιδείας και πώς συνδέεται με τους Έλληνες. Προτού παρατεθούν τα συμπεράσματα, είναι γεγονός πως για την βαθύτερη κατανόηση του λόγου, θα γίνει μία συσχέτιση του *Πανηγυρικού* με τον κατά τριάντα τέσσερα χρόνια μεταγενέστερο λόγο *Πρός Φίλιππον*, έργο του ίδιου ρήτορα. Επιλεκτικά, θα εξαχθούν κάποια συμπεράσματα, αναφορικά με τις πολιτικές ιδέες του λόγου του Ισοκράτη, που θα έχουν προκύψει μέσα από την συγγραφή του συνόλου της εργασίας, αλλά και μέσα από την σχολαστική διερεύνηση των ελληνόγλωσσων και ξενόγλωσσων μελετών.

Abstract

The present work focuses on Isocrates and the political ideas, which he quoted in general, but also specifically in the work *Festive*. Initially, in the paper, it is important to refer to the methodology adopted by Isocrates. In addition, having thoroughly studied the bibliography, the views of modern and older scholars of Isocrates will be given. Next, we will talk about the importance of the audience and its consequent opinion on the orators in a broader context. Furthermore, it will be an extended reference of the historical frame of Isocrates's speech, *Festive*, in order to be obvious how much Isocrates has been affected so that he writes the specific speech. Then, the political ideas of the orator will be listed in his works, with the exception of the *Festive* one. Then, a separate but brief reference will be made to the Pan-Hellenic idea and Isocrates' view of it. Extensive reference will also be made to the context and content of the speech under consideration, and then the question will be raised as to whether Isocrates promotes the Pan-Hellenic idea through his speech or whether he attempts to praise Athens and politics its attitude. In addition, the issue of Antalcidean Peace, in which the orator makes several indirect and direct references will be analyzed. In addition, there will be talk about the issue of humanitarian education and how it connects it with the Greeks. Before presenting the conclusions, it is a fact that for a deeper understanding of the discourse, there will be a correlation of the *Festive* with the thirty-four years later speech *To Philip*, the work of the same orator. Selectively, some conclusions from the writing of the essay will be drawn, which have emerged the writing of the whole work, but also through the meticulous investigation of the Greek and foreign language studies.

Εισαγωγή

Στην παρούσα εργασία θα αναλυθεί διεξοδικά ο λόγος του Ισοκράτη, ο οποίος φέρει τον τίτλο *Πανηγυρικός*. Μέσα από τη μελέτη της βιβλιογραφίας, θα γίνουν αντιληπτές οι προσεγγίσεις των μελετητών για τον ιδεολογικό προσανατολισμό του Ισοκράτη όσον αφορά την πολιτική αλλά τη δεινότητά του στη ρητορική. Επίσης, θα γίνεται αναφορά στην επικρατούσα κατάσταση της Αθήνας κατά τη συγγραφή του έργου και στο περιεχόμενο του *Πανηγυρικού* λόγου. Αφού αναλυθεί η πολιτική ιδεολογία του *Πανηγυρικού*, θα εξαχθούν συμπεράσματα σχετικά με όλο το εύρος της εργασίας.

Η συγγραφή της εργασίας προϋποθέτει την ενδελεχή μελέτη προγενέστερων επιστημονικών άρθρων, ερευνητικών εργασιών και συγγραμμάτων, είτε ξενόγλωσσων είτε ελληνόγλωσσων, τα οποία είναι σχετικά τόσο με τον κλάδο της ρητορικής στην αρχαία Αθήνα όσο και με τις πολιτικές ιδέες του Ισοκράτη, όπως αυτές αναπτύσσονται στον πανηγυρικό του λόγο. Η προσέγγιση των πηγών θα γίνει με κριτική διάθεση, η οποία θα αποτυπώνεται στα συμπεράσματα της τελικής εργασίας, όσο και κατά τη διάρκεια της ανάλυσης των περιεχομένων. Είναι γεγονός ότι έχουν γίνει αρκετές μελέτες για τον Ισοκράτη, χωρίς να αγνοείται η αξία του *Πανηγυρικού* λόγου στην ιστορία της ελληνικής σκέψης. Σύμφωνα με τον Αλεξίου ο Ισοκράτης προσπαθεί να δώσει τον όρο και το περιεχόμενο της φιλοτιμίας, όπως στο πλαίσιο του αγωνιστικού πνεύματος που ενυπάρχει στον *Πανηγυρικό* λόγο.¹ Μάλιστα, σύμφωνα με τον μελετητή, οι Περσικοί πόλεμοι γίνονται στο πλαίσιο έμμεσης ανταγωνιστικής διάθεσης ανάμεσα στην Αθήνα και τη Σπάρτη και τίθεται το ζήτημα ποια από τις δύο μεγάλες δυνάμεις της εποχής έχει προσφέρει τα μεγαλύτερα οφέλη στην ελληνική κοινωνία.² Σύμφωνα με τον Papillon (2004), οι λόγοι *Πανηγυρικός*, *Περὶ Εἰρήνης* και ο *Παναθηναϊκός* επικεντρώνονται στη γενέτειρα του Ισοκράτη, την Αθήνα.³ Επιπλέον, οι λόγοι *Πανηγυρικός* και *Παναθηναϊκός* αντιπροσωπεύουν την επιδεικτική ρητορεία στα πλαίσια της ρητορείας στον ελληνικό χώρο. Σε αυτές τις περιπτώσεις, σύμφωνα με τον μελετητή, ο ρήτορας εκθέτει επαίνους στη δημόσια συγκέντρωση όσον αφορά την πόλη (Αθήνα). Σύμφωνα με τους Roulakos και Depew (2004), κατά τη διάρκεια της εξύμνησης του αθηναϊκού μεγαλείου στον *Πανηγυρικό* λόγο, γίνεται αντιληπτή η σοφία του ρήτορα. Επιπρόσθετα, στην ίδια μελέτη η εξύμνηση της αθηναϊκής πολιτείας παραπέμπει έντονα στο μεγαλείο της Αθήνας κατά την περίοδο διακυβέρνησης από τον Περικλή.⁴ Οι ρήτορες σε μεγάλο βαθμό καταγράφουν και αξιολογούν την σύγχρονη τους πραγματικότητα, από την οποία επηρεάζονται άμεσα, ενώ την ίδια στιγμή εκπληρώνουν τον ρόλο του δικηγόρου, συμβάλλοντας με αυτό τον τρόπο στην διοίκηση της πόλης, στο σχεδιασμό της νομοθεσίας και στη λήψη αποφάσεων.⁵ Οι καθημερινές εξελίξεις και οι λειτουργικές ανάγκες της πόλης καθορίζουν τα θέματα, πολλές

¹ Αλεξίου 2016: 229

² Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4.85: Ἀεὶ μὲν οὖν οἱ ἡμέτεροι πρόγονοι καὶ Λακεδαιμόνιοι φιλοτίμως πρὸς ἀλλήλους εἶχον, οὐ μὴν ἀλλὰ περὶ καλλίστων ἐν ἐκείνοις τοῖς χρόνοις ἐφιλονίκησαν, οὐκ ἐχθρούς, ἀλλ' ἀνταγωνιστὰς σφᾶς αὐτοὺς εἶναι νομίζοντες, οὐδ' ἐπὶ δουλείᾳ τῆ τῶν Ἑλλήνων τὸν βάρβαρον θεραπεύοντες, ἀλλὰ περὶ μὲν τῆς κοινῆς σωτηρίας ὁμονοοῦντες, ὁπότεροι δὲ ταύτης αἴτιοι γενήσονται, περὶ τούτου ποιούμενοι τὴν ἄμιλλαν.

³ Papillon 2004: 15

⁴ Roulakos and Depew 2004: 63

⁵ Harding, "Rhetoric", σ.28. Hansen, "Politicians", σσ. 33-55.

φορές παρουσιάζουν τα θέματα σύμφωνα με τη δική τους βούληση, εξυπηρετώντας τα προσωπικά τους συμφέροντα και διατηρώντας τη θέση τους στο πολιτικό βάθρο.⁶ Η διάθεση είναι πολεμική καθώς για την απόκτηση της εύνοιας του λαού απαιτούνταν μεταξύ άλλων, και η υπονόμευση των αντιπάλων.⁷ Κατ' αυτό τον τρόπο ερμηνεύουν τα σύγχρονά τους γεγονότα υποκειμενικά, αλλά με αληθοφάνεια, με τεκμήρια αντλημένα από το παρελθόν, προκειμένου να κερδίσουν με τη πειστικότητα τους.⁸ Στα τέλη του 5^{ου} αιώνα, ο Ισοκράτης αναφορικά με την ηθική – πολιτική συζήτηση και με τους κινδύνους της φιλοδοξίας και της υπεραισιοδοξίας, επιλέγει μια σαφή οδό, δεν εξαλείφει την ανταγωνιστική φιλοδοξία της ατομικής προσωπικότητας, ωστόσο, επιχειρεί να τη μετατρέψει θετικά για όφελος του ατόμου και της πόλης.⁹ Ο Αλεξίου κρίνει πως ο ρήτορας αποτελεί ένα πρότυπο «ουμανιστικού παιδευτικού ιδεώδους».¹⁰ Επιπλέον, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι κατέχει ξεχωριστή θέση στην πορεία από την προφορική στη γραπτή παράδοση και τονίζει την επιμονή του σε πολιτικές φιλοδοξίες, οι οποίες εντείνονται πέρα από τα όρια της πόλης-κράτους. Η Bearzot (2003) τονίζει την προσπάθεια από την πλευρά του ρήτορα να μεταβάλει τις πολιτικές αντιλήψεις της εποχής, τροποποιώντας στην ιδεολογική του προσέγγιση κάποια στοιχεία της κλασικής δημοκρατίας.¹¹ Ο Heilbrunn (2003) θεωρεί ότι ο Ισοκράτης αποπειράται να κερδίσει την ευρύτερη αποδοχή του κοινού μέσα από την αξιοποίηση του λόγου, ο οποίος πορεύεται με παράλληλο τρόπο με την επιδίωξη αιώνιας φήμης από τους δυνάστες μέσα από τις πολιτικές και στρατιωτικές τους ενέργειες.¹² Ο Mathieu (1995) υπογραμμίζει την αισιοδοξία που αποπνέει ο *Πανηγυρικός* λόγος σε όλο του το εύρος. Επιπλέον, συσχετίζει ο Mathieu τον πόλεμο που επιθυμεί να κηρύξει ο Ισοκράτης με πομπή θρησκευτικής αποστολής και όχι με εκστρατεία.¹³

⁶ Ober, *Political Dissent*, σσ 273- 277.

⁷ Fornara, *History*, σ. 170. Harding, "Rhetoric", σ.33

⁸ Βλ. σχετικά Perlman, "The Historical Example", σ. 155 και Finley, *The Use of History*, σ σ 29 κ.εξ.

⁹ Kennedy 2014 :70

¹⁰ Αλεξίου 2016: 268

¹¹ Bearzot 2003: 333

¹² Heilbrunn 2003: 375

¹³ Mathieu 1995: 127

Η εξάρτηση των ρητόρων από τη σύγχρονή τους πραγματικότητα και τον λαό

Οι ρήτορες σε μεγάλο βαθμό καταγράφουν και αξιολογούν την σύγχρονή τους πραγματικότητα, από την οποία επηρεάζονται άμεσα, ενώ την ίδια στιγμή εκπληρώνουν τον ρόλο του συμβούλου, συμβάλλοντας με αυτό τον τρόπο στην διοίκηση της πόλης, στο σχεδιασμό της νομοθεσίας και στη λήψη αποφάσεων.¹⁴ Οι καθημερινές εξελίξεις και οι λειτουργικές ανάγκες της πόλης καθορίζουν τα θέματα, πολλές φορές παρουσιάζουν τα θέματα σύμφωνα με τη δική τους βούληση, εξυπηρετώντας τα προσωπικά τους συμφέροντα και διατηρώντας τη θέση τους στο πολιτικό βάθρο.¹⁵ Η διάθεση είναι πολεμική καθώς για την απόκτηση της εύνοιας του λαού απαιτούνταν μεταξύ άλλων, και η υπονόμηση των αντιπάλων.¹⁶ Κατ' αυτό τον τρόπο ερμηνεύουν τα σύγχρονά τους γεγονότα υποκειμενικά, αλλά με αληθοφάνεια, με τεκμήρια αντλημένα από το παρελθόν, προκειμένου να κερδίσουν με τη πειστικότητα τους.¹⁷ Στα τέλη του 5^{ου} αιώνα, ο Ισοκράτης αναφορικά με την ηθική – πολιτική συζήτηση και με τους κινδύνους της φιλοδοξίας και της υπεραισιοδοξίας, επιλέγει μια σαφή οδό, δεν εξαλείφει την ανταγωνιστική φιλοδοξία της ατομικής προσωπικότητας, ωστόσο, επιχειρεί να τη μετατρέψει θετικά για όφελος του ατόμου και της πόλης.¹⁸ Ο Αλεξίου (2016) κρίνει πως ο ρήτορας αποτελεί ένα πρότυπο «ουμανιστικού παιδευτικού ιδεώδους».¹⁹ Επιπλέον, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι κατέχει ξεχωριστή θέση στην πορεία από την προφορική στην γραπτή παράδοση και τονίζει την επιμονή του σε πολιτικές φιλοδοξίες, οι οποίες εντείνονται πέρα από το όριο της πόλης-κράτους.²⁰ Η Bearzot (2003) τονίζει την προσπάθεια από την πλευρά του ρήτορα να μεταβάλει τις πολιτικές αντιλήψεις τις εποχής αξιοποιώντας στην ιδεολογική του προσέγγιση κάποια στοιχεία της κλασικής δημοκρατίας.²¹ Ο Heilbrunn (2003) θεωρεί ότι ο Ισοκράτης αποπειράται να κερδίσει την ευρύτερη αποδοχή του κοινού μέσα από την αξιοποίηση του λόγου και την ίδια στιγμή επιδιώκει να λάβει αθάνατη δόξα από τους εγχώριους ανταγωνιστές.²² Ο Mathieu (1995) υπογραμμίζει την αισιοδοξία που αποπνέει ο Πανηγυρικός λόγος σε όλο του το εύρος²³ λόγω της πίστης του ρήτορα για την επιτυχή έκβαση ενός επερχόμενου πολέμου με τους Πέρσες. Επιπλέον, συσχετίζει ο Mathieu τον πόλεμο που επιθυμεί να κηρύξει ο Ισοκράτης με πανηγυρική πομπή θρησκευτικής αποστολής και όχι με εκστρατεία, τονίζοντας ακόμη περισσότερο τη σιγουριά του για τη νίκη σε μία πιθανή πολεμική επιχείρηση με την Ανατολή.

¹⁴ Harding,, “Rhetoric”, σ.28. Hansen, “Politicians”, σσ.33-55.

¹⁵Ober, Political Dissent, σσ.273 -277.

¹⁶Fornara, History, σ.170. Harding, “Rhetoric”, σ.33.

¹⁷Βλ. σχετικά Perlman, “The Historical Example”, σ.155 και Finley, The Use of History, σσ. 29 κ.εξ.

¹⁸Kennedy 2014: 70

¹⁹ Αλεξίου 2016: 268

²⁰ Αλεξίου 2016: 269

²¹ Bearzot 2003: 333

²² Heilbrunn 2003: 375

²³ Mathieu 1995: 127

Ιστορικό πλαίσιο Πανηγυρικού του Ισοκράτη

Ο Πανηγυρικός λόγος του Ισοκράτη ολοκληρώθηκε και παρουσιάστηκε το 380 π.Χ., κατά τη διάρκεια των ολυμπιακών αγώνων.²⁴ Ο κύριος λόγος που ώθησε τον Ισοκράτη να συγγράψει τον λόγο αυτό ήταν να επιτύχει αρχικά την ομόνοια των Ελλήνων και να τους συνενώσει στη συνέχεια, για να πολεμήσουν εναντίον των Περσών. Ο ίδιος ο Ισοκράτης, στο προοίμιο του λόγου του αναφέρεται στον εμφύλιο πόλεμο των Ελλήνων, καθώς επίσης στις παροντικές και μελλοντικές συμφορές, για να παρακινήσει το κοινό να δώσει προσοχή στα λεγόμενά του «πῶς οὐ χρή σκοπεῖν καί φιλοσοφεῖν τοῦτον τόν λόγον, ὅς ἦν κατορθωθῆ, καί τοῦ πολέμου τοῦ πρὸς ἀλλήλους καί τῆς ταραχῆς τῆς παρούσης καί τῶν μεγίστων κακῶν ἡμᾶς ἀπαλλάξει;»

Δεν είχε παρέλθει μεγάλο χρονικό διάστημα από το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου (431-404 π.Χ.) και την επικράτηση της Σπάρτης και οι μνήμες ήταν νωπές για τον μεγάλο ρήτορα. Ο Ισοκράτης χρειάζεται τη συνδρομή των Σπαρτιατών για την ένωση της Ελλάδας και τη μελλοντική εκστρατεία εναντίον των Περσών, και η εικόνα των Σπαρτιατών χρειάζεται ενίσχυση. Η Σπάρτη, μετά τη συντριπτική της ήττα στους Αιγός ποταμούς, το 405 π.Χ., δεν επεδίωξε την απόλυτη καταστροφή της Αθήνας, αλλά την πολιτική της αποδυνάμωση, έτσι ώστε να μην αποτελέσει απειλή για την ίδια. Η σπαρτιατική πολιτική του Λυσάνδρου επέβαλε Λακεδαιμόνιους κυβερνήτες, φρουρά και φόρους στις πόλεις της Αθηναϊκής συμμαχίας, ενώ στην Αθήνα εγκατέστησε μία επιτροπή για τη διοίκηση της πόλης από τριάντα Αθηναίους που υπόκειντο φιλικά προς τη Σπάρτη. Το καθεστώς των Τριάκοντα Τυράννων κατήργησε τους δημοκρατικούς θεσμούς της πόλης και προχώρησε σε δήμευση περιουσιών, διώξεις, φυλακίσεις και θανατώσεις αντιφρονούντων. Η Αθήνα χωρίστηκε σε δύο μέρη, στους δημοκρατικούς και τους ολιγαρχικούς, και η αναταραχή κυριάρχησε.

Κατά το τέλος του 5ου αιώνα, Έλληνες μισθοφόροι με αρχηγούς Σπαρτιάτες πολέμησαν στο πλευρό του Κύρου Β' εναντίον του αδερφού, του Αρταξέρξη, το έτος 401 π.Χ. Η σπαρτιατική διοίκηση δεν αρνήθηκε να στείλει βοήθεια στους Πέρσες, ως μια ευχαριστήρια ενέργεια για τη βοήθεια που είχαν προσφέρει οι Πέρσες στους Λακεδαιμόνιους, τα τελευταία χρόνια του Πελοποννησιακού πολέμου. Οι ενέργειες αυτές των Σπαρτιατών ασφαλώς δεν ευνοούσαν τη θετική στάση των άλλων Ελλήνων, γεγονός που ο Ισοκράτης επιχειρεί να ανατρέψει, στον Πανηγυρικό του, με τις προτροπές του προς τους Έλληνες να ακολουθήσουν τους Σπαρτιάτες μαζί με τους Αθηναίους σε μία κοινή εκστρατεία εναντίον του περσικού κράτους.

Η πορεία των Σπαρτιατών, μετά τη κάθοδο των μυρίων (404- 440 π.Χ.), όπως ονομάστηκε η επιστροφή όσων Ελλήνων μισθοφόρων επέζησαν, δείχνει την πρόθεσή τους να σταθεροποιήσουν την ηγεμονία τους. Η πολιτική τους αποσκοπούσε αρχικά στην αποφυγή της κατάληψης των ιωνικών πόλεων από τους Πέρσες, για να παγιώσουν οι Σπαρτιάτες την κυριαρχία τους πάνω σε όλες τις ελληνικές πόλεις, ώστε να αποφευχθούν πιθανές εξεγέρσεις στο μέλλον. Αυτές εν τέλει δεν αποφεύχθηκαν, καθώς οι Σπαρτιάτες πέτυχαν να καλλιεργήσουν την εχθρότητα των υπόλοιπων Ελλήνων προς το πρόσωπο τους, γεγονός που οδήγησε στον Κορινθιακό πόλεμο (395-387 π.Χ.). Η ηγεμονική στάση που είχαν τηρήσει οι

²⁴ Buchner 1958:56

Σπαρτιάτες, μετά το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου, είχε καταφέρει να δημιουργήσει ένα έντονο αντισπαρτιατικό κλίμα στις άλλες ελληνικές πόλεις. Όταν οι Πέρσες, τέλη του 396 π.Χ., προσέγγισαν τους Έλληνες με πολλά χρήματα για να τους ξεσηκώσουν εναντίον των Σπαρτιατών και να περιορίσουν με τον τρόπο αυτό την κυριαρχία τους, το κλίμα ήταν ήδη ευνοϊκό για την ευόδωση των περσικών σχεδίων. Οι ελληνικές πόλεις ανησυχούσαν για μία νέα σπαρτιατική κυριαρχία στην Ελλάδα. Έτσι, οι εξουσιοδοτημένοι από τους Πέρσες εύκολα πέτυχαν να πείσουν τους υπόλοιπους Έλληνες να κινηθούν ενάντια στους Σπαρτιάτες. Οι βασικοί υποκινητές ήταν οι Θηβαίοι, οι οποίοι προκάλεσαν σύγκρουση ανάμεσα στους Φωκείς, συμμάχους των Σπαρτιατών και στους Λοκρούς, οι οποίοι ήταν δικοί τους σύμμαχοι. Οι Θηβαίοι προχώρησαν σε σύναψη συμμαχίας με τους Αθηναίους, το 395 π.Χ., ενώ οι Κορίνθιοι κρατούσαν εχθρική στάση απέναντι στους Σπαρτιάτες, επειδή κατά τον Πελοποννησιακό πόλεμο, που στάθηκαν στο πλευρό των Σπαρτιατών, δεν ανταμείφθηκαν από αυτούς ούτε και αποζημιώθηκαν για τις ζημιές που είχαν υποστεί .

Οι εχθρικές ενέργειες των Ελλήνων μεταξύ τους, αποτέλεσαν κίνητρο για τον Ισοκράτη, για να συνθέσει τον Πανηγυρικό, καθώς ο ρήτορας διαβλέπει την καταστροφή του ελληνικού στοιχείου και τον κίνδυνο να κυριαρχήσει και πάλι ο Μέγας Βασιλέας στις ελληνικές πόλεις. Ο Κορινθιακός πόλεμος (395-387 π.Χ.) είναι ενδεικτικός της πολιτικής διχασμού που κυριαρχούσε εκείνη την περίοδο, υποκινούμενος από τους Πέρσες. Στη διάρκεια του, σκοτώθηκε ο Λύσανδρος, στη μάχη στην Αλίαρτο, όπως έχει καταγράψει ο Ξενοφώντας στο Γ΄ του βιβλίου τα Ελληνικά (Ξενοφών, 3.5.18-3.5.20). Σύμφωνα με τον ιστορικό, ο Λύσανδρος δεν περίμενε το βασιλιά Πausανία με το στρατό από τη Σπάρτη, αλλά κινήθηκε με τις δικές του δυνάμεις προς την Αλίαρτο, όπου και σκοτώθηκε ηττημένος από τους Θηβαίους. Η ήττα αυτή των Σπαρτιατών αποτέλεσε μεγάλο πλήγμα για την πόλη, επειδή έχασαν μέρος του στρατού τους και πολλές ελληνικές πόλεις, ανάμεσά τους η Κόρινθος και τα Μέγαρα, σύναψαν συμμαχία με τους Βοιωτούς.

Οι δύο συνασπισμοί, Σπαρτιάτες και Φωκείς με τους κατοίκους του Ορχομενού από τη μία πλευρά και οι Αθηναίοι, Θηβαίοι, Κορίνθιοι και άλλοι που ακολουθούσαν πολεμική πολιτική εναντίον των Λακεδαιμονίων συνέχιζαν τις συγκρούσεις μεταξύ τους. Ο Ξενοφώντας αναφέρεται διεξοδικά στη μάχη της Κορώνειας, στη Βοιωτία το 394 π.Χ. (Ξενοφών, 2.9-2.16). Δεν καταγράφει τον αριθμό των συμπλεκόμενων, ωστόσο περιγράφει μια σφοδρή σύγκρουση ανάμεσα στις δύο αντίπαλες δυνάμεις. Κατά τη μάχη, ο Αγησίλαος φέρθηκε συμπονετικά στους ηττημένους, δεν έβλαψε τους αιχμαλώτους αλλά τους επέτρεψε να φύγουν, και αποδέχθηκε την ανακωχή που ζήτησαν οι Θηβαίοι για να θάψουν τους νεκρούς τους. Μετά την ανακωχή, επέστρεψε με τους στρατιώτες του στη Σπάρτη. Ο Αγησίλαος έχει υπάρξει πρότυπο ηγέτη , με ήθος και σεβασμό στους αντιπάλους, ενσαρκώνοντας τον Έλληνα που θα μπορούσε να ασπαστεί και να υπηρετήσει με επιτυχία την πανελλήνια ιδέα, στην οποία θα αναφερθούμε διεξοδικά σε προσεχές κεφάλαιο. Γίνεται αντιληπτή και μία πιο ανθρώπινη πλευρά των σκληροτράχηλων Σπαρτιατών, την οποία μπορεί να αξιοποιήσει ο Ισοκράτης για να βελτιώσει την εικόνα τους στα μάτια των Αθηναίων πολιτών.

Δεν ήταν μόνο οι Σπαρτιάτες που προσέγγισαν τους Πέρσες. Ο Αθηναίος Κόνων δέχθηκε χρηματική ενίσχυση από τους Πέρσες για να κινηθεί εναντίον των Σπαρτιατών και των

συμμάχων τους που κυριαρχούσαν στο Ανατολικό Αιγαίο. Οι ελληνικές δυνάμεις αναμετρήθηκαν σε ναυμαχία στην Κνίδα, τον Αύγουστο του 394 π.Χ. Νικητής αναδείχθηκε ο Κόνων με τον συμμαχικό του στόλο. Η νίκη αυτή επέτρεψε στους Πέρσες την ανεμπόδιστη διέλευση στο Ανατολικό Αιγαίο. Ως αναφορά τους Σπαρτιάτες, η ήττα στην Κνίδα σηματοδότησε τη σταδιακή αποστασία των συμμαχικών πόλεων από τη Σπάρτη. Ο Ισοκράτης στον Πανηγυρικό, κατακρίνει τη στάση των Ελλήνων που προσέγγισαν τους Πέρσες και αναφέρει χαρακτηριστικά «καίτοι πῶς χρή τήν τούτων φιλίαν ἀγαπᾶν, οἳ τούς μὲν εὐεργέτας τιμωροῦνται, τούς δέ κακῶς ποιοῦντας οὕτως ἐπιφανῶς κολακεύουσιν;» Είναι φανερό πόσο καταδικαστική είναι για τον ρήτορα, η στάση αυτή των Ελλήνων και πόσο αναγκαία η επανένωσή τους με τους και η αντίδρασή τους προς τους αιώνιους εχθρούς, τους Πέρσες.

Το μεγαλύτερο λάθος που χρεώνει ο Ισοκράτης στους Σπαρτιάτες είναι η Ανταλκίδειος ή Βασίλειος Ειρήνη (388-386 π.Χ.). Πρόκειται για μία ιδιαίτερα επονείδιστη για τους Έλληνες ειρήνη, που υπαγορεύτηκε από το βασιλιά των Περσών στον Ανταλκίδα, τον απεσταλμένο των Σπαρτιατών. Σύμφωνα με αυτή τη συμφωνία, οι πόλεις της Ασίας περιέρχονταν στην κυριαρχία των Περσών, μαζί με τις Κλαζομενές και την Κύπρο και οι υπόλοιπες πόλεις αποκτούσαν την αυτονομία τους εκτός από τα νησιά Ίμβρο, Λήμνο και Σκύρο που περιέρχονταν στη δικαιοδοσία των Αθηναίων, όπως συνέβαινε και παλαιότερα. Ο Πέρσης βασιλιάς ολοκλήρωνε τους όρους με μία ρήτρα, σύμφωνα με την οποία, όποια πόλη αρνούταν να δεχθεί αυτή τη συνθήκη ειρήνης, θα δεχόταν άμεσα εισβολή του περσικού στρατού και στόλου, μαζί με όλες τις στρατιωτικές δυνάμεις των πόλεων που θα είχαν συμφωνήσει. (Ξενοφών, 5.1.30-5.1.31).

Ανταλκίδειος ή Βασίλειος Ειρήνη (388-386 π.Χ.)

Αφότου οι Σπαρτιάτες έφεραν τη συμφωνία στην Ελλάδα, κάλεσαν σε σύσκεψη τις ελληνικές πόλεις, για να επικυρωθεί από το σύνολό τους. Πολλές ήταν οι πόλεις που αντέδρασαν και αρχικά αρνήθηκαν, όμως οι Σπαρτιάτες διευκρίνισαν στις άλλες ελληνικές πόλεις πως είχαν αποφασίσει να συνεχίσουν τις πολεμικές συρράξεις εναντίον των ελληνικών πόλεων, με τη συνδρομή του Πέρση Βασιλιά. Αυτό ήταν αρκετό για να αποδεχθούν όλοι την Ανταλκίδειο Ειρήνη. Ο ίδιος ο Ανταλκίδας πίεσε τους Αθηναίους, καθώς απέκοψε την τροφοδοσία τους από τον Πόντο, και υποχρεώθηκαν να δεχθούν την ντροπιαστική συμφωνία με τους Πέρσες. Και οι Βοιωτοί υποχρεώθηκαν να δεχθούν τους όρους της Ανταλκιδείου Ειρήνης (388-386), όπως επίσης οι Αργείοι και οι Κορίνθιοι. Ο μεγαλύτερος φόβος των Ελλήνων που τους ώθησε να δεχθούν τη συμφωνία αυτή ήταν μία πιθανή οικονομική βοήθεια των Περσών προς τους Σπαρτιάτες για να ξεκινήσουν νέες εκστρατείες, σε στεριά και σε θάλασσα. Και οι Πέρσες είχαν συνειδητοποιήσει πόσο ισχυρό όπλο ήταν τα χρήματα, για να επιφέρουν τη διχόνοια και την αλληλοεξόντωση των Ελλήνων. Ωστόσο, το πιο λυπηρό από όλα είναι το γεγονός ότι οι Έλληνες δέχονταν τα χρηματικά ποσά που τους προσέφεραν οι Πέρσες ή ακόμη και τα ζητούσαν οι ίδιοι για να τα χρησιμοποιήσουν, προκειμένου να υποδουλώσουν άλλες ελληνικές πόλεις, αποδεικνύοντας την παντελή έλλειψη συλλογικής συνείδησης, δείχνοντας να έχουν ξεχάσει απόλυτα τους περσικούς πολέμους που είχαν λάβει χώρα μερικές δεκαετίες πριν, και τέλος, δείχνοντας να μην αντιλαμβάνονται τα οφέλη των Περσών που ασφαλώς ήταν προς ζημία των Ελλήνων.

Τα στάδια αυτά της ελληνικής παρακμής, με κορύφωση την επονείδιστη Ανταλκίδειο Ειρήνη, κινητοποίησαν τον Ισοκράτη και τον ώθησαν να γράψει τον Πανηγυρικό του, ο οποίος ολοκληρώθηκε το 380 π.Χ. Ο Ισοκράτης κατηγορεί ανοιχτά στο λόγο του τους Σπαρτιάτες, οι οποίοι ενώ είχαν τόση δύναμη στα χέρια τους, επέτρεψαν στους «βαρβάρους» να απλώσουν την κυριαρχία τους και να υποδουλώσουν ουσιαστικά τους Έλληνες. (Ισοκράτης, Πανηγυρικός, 4.125)

Ο μεγάλος ρήτορας της Αθήνας έγραψε τον Πανηγυρικό γιατί επιδιώκει να επιτύχει την ένωση όλων των Ελλήνων υπό τη σκέπη και την καθοδήγηση της Αθήνας. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι το πρώτο μέρος του λόγου αποτελεί ένα εγκώμιο στην Αθήνα, στην απaráμιλλη γενναιότητα των πολιτών και την ακτινοβόλα πνευματικότητα της, στοιχεία που την καθιστούν ηγέτιδα πόλη ανάμεσα σε όλες τις άλλες. Χαρακτηριστική είναι η φράση του Ισοκράτη στον Πανηγυρικό, παράγραφο 50, που αναφέρει ότι η Αθήνα τόσο διακρίθηκε για την πνευματικότητα και την τέχνη του λόγου, ώστε οι μαθητές της έγιναν οι δάσκαλοι των άλλων πόλεων. Ασφαλώς, ο Ισοκράτης δεν περιορίζεται στο εγκώμιο της Αθήνας, καθώς επιδιώκει τη συνένωση των Ελλήνων, την παγίωση δηλαδή της πανελλήνιας ιδέας, αλλά και την συνεργασία τους για να αντιμετωπίσουν τους Πέρσες. Ειδικότερα, μετά τις ύπουλες ενέργειες τους να προσεγγίζουν μεμονωμένα τους Έλληνες και να τους διχάζουν, ο Ισοκράτης νιώθει χρέος να ξεσηκώσει τους Έλληνες εναντίον του βάρβαρου αυτού λαού, ώστε να μην μπορέσει να επέμβει ξανά στα θέματα της Ελλάδας.

Σχέση επιτάφιας λόγων με Ισοκράτη

Είναι αλήθεια ότι το κεντρικό ζήτημα του κάθε επιταφίου λόγου περιστρέφεται γύρω από τον ευσεβή θάνατο και την ανάγκη αυτονομίας των Ελλήνων εξαιτίας των κατορθωμάτων των προγόνων, καθώς και των νεκρών σε μάχες, γεγονότα που οι ρήτορες αξιοποιούν κατά κύριο λόγο για να επιδράσουν στην κοινή γνώμη όσον αφορά την αντίσταση και τη συνέχεια της πολεμικής σύγκρουσης. Ο Ισοκράτης τονίζει και αναλύει την ανάγκη για άμεση εκστρατεία κατά του λαού των Περσών²⁵, αν και δεν εκφωνεί επικήδειο λόγο. Ωστόσο, δεν παραλείπει να αναφερθεί και ο Ισοκράτης στις αρκετές ευεργεσίες που έχουν γίνει από τους Έλληνες, εξαιρώντας την ανωτερότητα της αθηναϊκής πολιτείας τόσο κατά το μυθικό όσο και κατά το ιστορικό συγκείμενο.²⁶ Είναι αλήθεια ότι ο Περικλής αναφέρεται στους προγόνους με τρόπο άριστο, γεγονός που πιθανότατα οφείλεται στην προσπάθεια του ρήτορα να δείξει σεβασμό στην τυπική δομή του επιτάφιας λόγου.²⁷ Στον Επιτάφιο του Περικλή²⁸ τίθεται το ζήτημα της εξύψωσης της αθηναϊκής δημοκρατίας και γι' αυτό το λόγο άλλωστε και ο Περικλής ξεκινά από τους προγόνους.²⁹ Επιπλέον, στο προοίμιο του Επιτάφιας λόγου, ο Περικλής κάνει λόγο για τις αντιξοότητες που καλείται να αντιμετωπίζει προκειμένου να εκφωνήσει έναν επικήδειο με τον οποίο θα ικανοποιηθούν οι προσδοκίες του ακροατηρίου. Μάλιστα, ο Θουκυδίδης αναφέρει την αίσθηση του καθήκοντος και την ύπαρξη του εσωτερικού συναισθήματος της ντροπής στο πεδίο της μάχης, ιδανικά που αντιπροσωπεύουν τον κάθε Αθηναίο πολίτη ξεχωριστά.³⁰ Ο Θουκυδίδης δια στόματος Περικλέους επιθυμεί να τονίσει σε μικρότερο βαθμό τα κατορθώματα των προγόνων του και των συμπολιτών του κατά τη σύγχρονη περίοδο, αλλά επιδιώκει περισσότερο να μιλήσει για το αθηναϊκό πολίτευμα και πως ο τρόπος ζωής στο αθηναϊκό συγκείμενο ώθησε την πόλη σε στιγμές δόξας.³¹ Γίνεται φανερό το γεγονός ότι το κεντρικό νήμα του Επιταφίου έγκειται στη διασαφήνιση των τρόπων, των αρχών και του πολιτεύματος με τα οποία η Αθήνα κατόρθωσε να αποκτήσει το μεγαλείο της.³² Επομένως το κύριο τμήμα του λόγου αποτελεί ένα διθύραμβο του δημοκρατικού πολιτεύματος. Επιπλέον, γίνεται φανερό στον Επιτάφιο ότι υπάρχει άμεσος συσχετισμός της αρετής με τα κατορθώματα των ανδρών, γεγονός που γίνεται αντιληπτό είτε κατά την πολεμική σύρραξη είτε σε περιόδους ειρήνης. Επιπλέον, όπως συμβαίνει και στον Πανηγυρικό, έτσι και στον Επιτάφιο του Περικλή ενυπάρχει μία σύγκριση.

²⁵ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4.167-174, 181-186

²⁶ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4.51-60, 75-81

²⁷ Νικολετσέα 2012:110

²⁸ Θουκυδίδου Ιστορία 2.34-2.46

²⁹ Θουκυδίδου Ιστορία 2. 36.1

³⁰ Θουκυδίδου Ιστορία 2.43.1

³¹ Θουκυδίδου Ιστορία 2.43.36

³² Μαρκαντωνάτος 2000: 30

Στο κεφάλαιο 39 ο Περικλής ασχολείται με την πολεμική συμπεριφορά τόσο της Αθήνας όσο και της Σπάρτης. Οι Αθηναίοι διατηρούν τα σύνορα της πόλης τους ανοιχτά όσον αφορά τους επισκέπτες, ενώ από την άλλη οι Σπαρτιάτες δεν επιθυμούν την παραμονή των ξένων στην πόλη τους και γι' αυτό εφαρμόζουν την πρακτική της ξενηλασίας.³³ Επιπλέον, οι Αθηναίοι δεν ξοδεύουν το σύνολο του ελεύθερου χρόνου τους στην προετοιμασία σε περίπτωση πολέμου, αλλά κατά τη διάρκεια της μάχης αναδεικνύεται η αντρείοσύνη τους, ενώ οι Σπαρτιάτες επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους καθ' όλη τη διάρκεια του βίου τους στην τέχνη του πολέμου.³⁴ Μάλιστα, ο ευσεβής θάνατος συνδέεται με τη δόξα και την υστεροφημία.³⁵ Επομένως, γίνεται αντιληπτή η σύγκριση μεταξύ δύο πόλεων, καθώς και η ανωτερότητα της αθηναϊκής πολιτείας σε σχέση με τη σπαρτιατική, γεγονός που διαπερνά με έμμεσο τρόπο και τον *Πανηγυρικό* του Ισοκράτη.³⁶

Στην παράγραφο 41 γίνεται έπαινος της παιδείας που λαμβάνει χώρα στο αθηναϊκό συγκείμενο. Η πνευματική ακτινοβολία της Αθήνας είναι ξεχωριστή, καθώς δεν έχει μόνο πολιτισμική ανάπτυξη και υλική ευημερία, αλλά και πνευματική εξύψωση, η οποία προκύπτει από το δημοκρατικό πολίτευμα της πόλης.³⁷ Επιπλέον, η πόλη στο σύνολό της θεωρείται ότι διακατέχεται από ένα ιδιαίτερο μορφωτικό εύρος και έτσι αιτιολογείται και η επιβολή της δύναμής της στις άλλες πόλεις της Ελλάδας. Επιπρόσθετα, η αθηναϊκή μεγαλοπρέπεια του δημοκρατικού πολιτεύματος αναδεικνύεται σε κάθε πολίτη ξεχωριστά, καθώς σε καμία από τις υπόλοιπες πόλεις εκείνη δεν πραγματώνεται και δεν φτάνει στην ανώτερη μορφή, όπως γίνεται στην Αθήνα. Σε αυτή την παράγραφο γίνεται φανερό ότι ο Επιτάφιος λόγος του Περικλή στηριζόταν σε λογικά διατυπωμένα επιχειρήματα, αλλά από αυτό το σημείο και εξής θα γίνει διθύραμβος της αθηναϊκής πολιτείας.

Επιπλέον, στο κεφάλαιο 42, ο Περικλής έχει ήδη αναφερθεί στη θυσία των πεσόντων στο πεδίο της μάχης και τις υποχρεώσεις των πολιτών της Αθήνας απέναντι στην πόλη τους. Με αυτό τον τρόπο αιτιολογεί το εύρος του λόγου που απέδωσε στον εγκωμιαστικό λόγο της πόλης. Πιο συγκεκριμένα, ο Περικλής, παραθέτει ότι ήθελε να γίνει αντιληπτό από το σύνολο των πολιτών της αθηναϊκής πολιτείας να μάχονται για υψηλότερα ιδανικά σε σύγκριση με τους υπόλοιπους Έλληνες. Επιπλέον, ο ομιλών επιθυμούσε να αναδείξει την επαινετική του στάση απέναντι στους νεκρούς και έτσι να περιγραφεί με επάρκεια η αθηναϊκή δόξα.³⁸

Στο κεφάλαιο 43, ο Περικλής συμβουλεύει τους Αθηναίους ότι εκτός από τη λογική εκτίμηση, η οποία είναι αναγκαία για τα πλεονεκτήματα που προκύπτουν λόγω της αποτελεσματικής άμυνας απέναντι στους αντιπάλους, είναι αξιοσημείωτο να μπορούν οι Αθηναίοι να καταλάβουν την ομορφιά που αποπνέει η Αθήνα, καθώς και να αισθάνονται γι' αυτή μεγάλη ανιδιοτέλεια.³⁹ Επομένως, δεν είναι επαρκές για κάποιον να δώσει τη ζωή του από συμφέρον,

³³ Μπατσικά 2014:15

³⁴ Θουκυδίδου Ιστορία 2. 39

³⁵ Θουκυδίδου Ιστορία 2. 42.4

³⁶ Μπατσικά 2014:16

³⁷ Θουκυδίδου Ιστορία 2. 41

³⁸ Θουκυδίδου Ιστορία 2. 42

³⁹ Θουκυδίδου Ιστορία 2. 43

αλλά είναι σημαντικό να διακατέχεται από το αίσθημα του πατριωτισμού. Οι νεκροί στη μάχη μέσα από τη θυσία τους εκπλήρωσαν το χρέος τους απέναντι στην Αθήνα και κατόρθωσαν όχι μόνο να αποκτήσουν υστεροφημία, αλλά και να γίνουν πρότυπα για τους πολίτες της αθηναϊκής κοινωνίας.

Το ζήτημα του τιμητικού θανάτου ενυπάρχει και στο σωζόμενο απόσπασμα του Γοργία από τον Επιτάφιο του. Οι νεκροί, επομένως, αποτελούν εδώ παράδειγμα άξιο για μίμηση όσον αφορά τις επιλογές των ζωντανών, θέσεις που ενυπάρχουν και στον *Παναηγυρικό* λόγο του Ισοκράτη. Στον Επιτάφιο λόγο του Δημοσθένη ο έπαινος των νεκρών δεν οριοθετείται μόνο στο πεδίο της μάχης, αλλά επικεντρώνεται και στην ενάρετη ζωή. Επομένως, το στοιχείο της αρετής συνδέεται με τη γέννηση, την εκπαίδευση, τον τρόπο ζωής και το αίσθημα δικαιοσύνης⁴⁰ χωρίς να παραγκωνίζεται η ανδρεία, το θάρρος και η αυτοθυσία⁴¹. Τέλος, ο ρήτορας Υπερείδης στο δικό του Επιτάφιο αξιοποιεί αριστοκρατικούς όρους για να περιγράψει τα κατορθώματα όσων έχασαν τη ζωή του στο πεδίο της μάχης, όπως είναι η μεγαλοπρέπεια⁴². Η εκπαίδευση είναι αναγκαίος όρος για τη βελτίωση των πολεμιστών, δηλαδή για την ανάδειξη της ανδρείας στο πολεμικό πεδίο. Μάλιστα, ο Υπερείδης τονίζει ότι οι στρατιώτες από μικρή ηλικία έχουν κατανοήσει τις αξίες της δικαιοσύνης και της σωφροσύνης⁴³. Επιλογικά, όπως και ο Ισοκράτης στον *Παναηγυρικό*, έτσι και οι ρήτορες στον έπαινο των νεκρών αξιοποιούν μυθολογικά παραδείγματα στο λόγο τους, αλλά υπογραμμίζουν το ιστορικό συγκεκριμένο, ενώ τα επαινετικά λόγια τους βασίζονται στην πολιτική ταυτότητα των νεκρών Αθηναίων στο πεδίο της μάχης.

⁴⁰ Δημοσθένης Επιτάφιος, παράγραφος 3: εἰ μὲν οὖν τὴν ἀνδρείαν μόνον αὐτοῖς τῶν εἰς ἀρετὴν ἀνηκόντων ὑπάρχουσαν ἐώρων, ταύτην ἂν ἐπαινέσας ἀπηλλαττόμην τῶν λοιπῶν· ἐπειδὴ δὲ καὶ γεγενῆσθαι καλῶς καὶ πεπαιδευθῆναι σωφρόνως καὶ βεβιωκέναι φιλοτίμως συμβέβηκεν αὐτοῖς, ἐξ ὧν εἰκότως ἦσαν σπουδαῖοι, αἰσχυνοίμην ἂν εἶ τι τούτων φανείην παραλιπῶν. ἄρξομαι δ' ἀπὸ τῆς τοῦ γένους αὐτῶν ἀρχῆς.

⁴¹ Δημοσθένης Επιτάφιος, παράγραφοι 17-18: πόλλ' ὑπομνήματα λαμβάνουσα, ἐν οἷς συνήδει τούτοις ἀρίστοις οὔσιν. ἐπειδὴ δ' εἰς ἄνδρας ἀφίκοντο, οὐ μόνον τοῖς πολίταις γνώριμον τὴν αὐτῶν φύσιν ἀλλὰ καὶ πᾶσιν ἀνθρώποις κατέστησαν. ἔστιν γάρ, ἔστιν ἀπάσης ἀρετῆς ἀρχὴ μὲν σύνεσις, πέρας δ' ἀνδρεία· καὶ τῇ μὲν δοκιμάζεται τί πρακτέον ἐστί, τῇ δὲ σώζεται. ἐν τούτοις ἀμφοτέροις οἶδε πολὺ διήνεγκαν. καὶ γὰρ εἰ τις ἐφύετο κοινὸς πᾶσιν κίνδυνος τοῖς Ἕλλησιν, οὗτοι πρῶτοι προείδοντο καὶ πολλάκις εἰς σωτηρίαν ἅπαντας παρεκάλεσαν, ὅπερ γνώμης ἀπόδειξις ἐστὶν εὐφρονούσης· καὶ τῆς παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ἀγνοίας μεμειγμένης κακία, ὅτ' ἐνήν ταῦτα κωλύειν ἀσφαλῶς, τὰ μὲν οὐ προορώσης τὰ δ' εἰρωνευομένης, ὅμως, ἠνίχ' ὑπήκουσαν καὶ τὰ δέοντα ποιεῖν ἠθέλησαν, οὐκ ἐμνησικακήσαν, ἀλλὰ προστάντες καὶ παρασχόντες ἅπαντα προθύμως, καὶ σώματα καὶ χρήματα καὶ συμμάχους, εἰς πείραν ἦλθον ἀγῶνος, εἰς ὃν οὐδὲ τῆς ψυχῆς ἐφείσαντο.

⁴² Υπερείδης Επιτάφιος : 1

⁴³ Υπερείδης Επιτάφιος :28

Ο Πανηγυρικός λόγος του Ισοκράτους που είναι ένας επιδεικτικός λόγος κατάλληλος κυρίως για ανάγνωση παρά για δημόσια δραστηριότητα, ενώ η σύνθεση του έλαβε χώρα μετά⁴⁴. Το πανελλήνιο ιδεώδες που αποτυπώνεται στο λόγο του Ισοκράτη, δίνει τα εύσημα στην αθηναϊκή ηγεμονία του ελληνικού χώρου, τόσο με βάση την πολιτική πρόοδο όσο και με βάση τις ιστορικές εξελίξεις και τη στρατιωτική δύναμη⁴⁵. Σε άλλους λόγους του Ισοκράτη με επιδεικτικό περιεχόμενο, όπως είναι τα εγκώμια και οι πραγματείες του, αξιοποιούνται στην αφήγηση του επαίνου παρεμφερείς πληροφορίες με μυθολογική και ιστορική βάση όσον αφορά την Αθήνα και μάλιστα οι μυθολογικές αναφορές κατέχουν τη μερίδα του λέοντος, ώστε να αναδειχθεί η ανάγκη για συνέχιση της επίδειξης γενναιότητας από μέρους των σύγχρονων ανδρών.⁴⁶

Ο Δημοσθένης στο λόγο του συσχετίζει την ευλογία των προγόνων και πεσόντων στη μάχη, παραθέτοντας την προέλευσή τους, γεγονός που συνδέει στο πλαίσιο της γένεσης και της δημιουργίας της πόλης.⁴⁷ Η επαινετική στάση απέναντι στους προγόνους δεν γίνεται αντιληπτή ως κομμάτι της αφήγησης του επιταφίου λόγου αλλά ως κεντρικό ζήτημα, έτσι ώστε να δοθεί έμφαση στην αυτοθυσία και στη δυναμική των αποθανόντων, οι οποίοι μέσα από το θάνατό τους διαφαίνονται ως παραδείγματα ελευθερίας και ευσεβείας.⁴⁸ Μάλιστα, η αξιοποίηση του μυθολογικού στοιχείου από την πλευρά του ρήτορα αποσπά την προσοχή του ακροατή από το ιστορικό συγκείμενο ως προς την παράδοση της πόλης, γεγονός που θα ενέτεινε την αντίθεση μεταξύ των κατορθωμάτων των Αθηναίων και των Ελλήνων κατά τη διάρκεια των Περσικών πολέμων, καθώς και στον Πελοποννησιακό πόλεμο και στη μάχη της Χαιρώνειας, ενώ και ο Ισοκράτης αξιοποιεί τη μυθολογική παράδοση για να εμπνεύσει τους Έλληνες όσον αφορά την έναρξη μίας εκστρατείας κατά των Περσών.⁴⁹ Ο ρήτορας ταυτίζει την πολιτική του στο λόγο αυτό με αυτή των νεκρών και θεωρεί ότι η ήττα στη Χαιρώνεια οφείλεται στη λιγοψυχία και στην έλλειψη ανδρείας των στρατιωτών, αλλά στο δαίμονα και στη τύχη.⁵⁰

Ο Λυσίας στο δικό του Επιτάφιο προσδίδει ιδιαίτερη έμφαση στη σημασία της νίκης των Αθηνών στο Μαραθώνα, ενώ τονίζει την ύπαρξη ενότητας από την πλευρά των Ελλήνων, γεγονός που οι Πέρσες δεν θεωρούσαν πιθανό κατά τη σύγκρουσή τους με τους Αθηναίους.⁵¹

⁴⁴ Βολονάκη 2013- 2014 : 24

⁴⁵ Βολονάκη 2013-2014 :24

⁴⁶ Βολονάκη 2013- 2014 : 32

⁴⁷ Δημοσθένης Επιτάφιος, 12 : Μηδεις δ' ήγισθω μ' άποροῦντα τί χρή περι τούτων

είπειν έκάστου, ταῦτα τὰ πραχθέντ' άπρηιθμηκέναι. εἰ γάρ άπάντων άμηχανώτατος ἦν ὁ τι χρή λέγειν πορίσασθαι, ἢ 'κείνων άρετή δείκνυσιν αύτή ἄ και πρόχειρα και ράδι' έπελθειν έστιν. αλλά προαιροῦμαι τῆς εύγενείας και τῶν παρὰ τοῖς προγόνοις μεγίστων μνησθεις ως τάχιστα συν-άψαι τόν λόγον πρὸς τὰ τοῖσδε πεπραγμένα, ἴνα, ὡσπερ τὰς φύσεις ἦσαν συγγενεις, οὔτω τοῦς έπαίνους επ' αύτῶν κοινους ποιήσωμαι, ὑπολαμβάνων ταῦτ' αν εἶναι κεχαρισμένα [κάκεινοις] και μάλιστ' άμφοτέροις, εἰ τῆς άλλήλων άρετῆς μη μόνον τῆ φύσει μετάσχοιεν, αλλά και τοῖς έπαίνους.

⁴⁸ Βολονάκη 2013-2014 : 26

⁴⁹ Βολονάκη 2013- 2014 : 27

⁵⁰ Δημοσθένης Επιτάφιος: 21

⁵¹ Λυσίας Επιτάφιος :21-22

Μάλιστα, ο Λυσίας υπογραμμίζει ένα από τα κυρίαρχα στοιχεία των επικήδειων λόγων, δηλαδή τον έπαινο όχι του βίου των πολιτών, αλλά την επιλογή του θανάτου.⁵² Ο Λυσίας, όπως και ο Ισοκράτης, κάνει λόγο για τις μυθολογικές παραδόσεις και τις συνδέει με τη μυθολογία. Πιο συγκεκριμένα, στις παραγράφους 4-6 του Επιτάφιου λόγου ο Λυσίας αναφέρεται στην απόπειρα των μυθικών Αμαζόνων να κατακτήσουν την Αθήνα και στη συνέχεια ο ρήτορας μέσα από την έκβαση της μάχης των Αμαζόνων με τους Αθηναίους, κατά την οποία ο αθηναϊκός στρατός νίκησε τις Αμαζόνες, καθώς υπερείχε σε ανδρεία και πιο συγκεκριμένα σε ψυχική και σωματική δύναμη.⁵³ Ο ρήτορας αναφέρει ένα ακόμη μυθολογικό παράδειγμα, στο οποίο κάνει λόγο για τους Καδμείους, οι οποίοι δεν άφησαν τον Άδραστο και τον Πολυνείκη να επιτελέσουν την ταφή των νεκρών μετά την ήττα τους. Στη συνέχεια, οι Αθηναίοι απέστειλαν κήρυκες και ζήτησαν να ταφούν οι νεκροί.⁵⁴ Οι παρακλήσεις τους δεν υλοποιήθηκαν και έτσι στη συνέχεια διοργάνωσαν εκστρατεία κατά των Καδμείων και τους νίκησαν. Επιπλέον, ο ρήτορας αναφέρεται στις παραγράφους 17-19 στην αυτοχθονία των προγόνων των Αθηναίων και ότι πρώτοι εκτόπισαν το θεσμό της βασιλείας εγκαθιδρύοντας μάλιστα το δημοκρατικό πολίτευμα, με την ιδέα ότι η ελευθερία πρέπει να εξισώνεται με ένα κλίμα ομόνοιας.⁵⁵ Ο Λυσίας, όπως και ο Ισοκράτης, τονίζει την έλλειψη φόβου από την πλευρά της Αθήνας όσον αφορά τα πολεμικά πράγματα.⁵⁶ Επιπλέον, η Αθήνα στο λόγο του Λυσία κατέχει κεντρική θέση, όπως συμβαίνει και στον Ισοκράτη, καθώς αν οι Πέρσες την κυριεύσουν θα μπορούν να κατακτήσουν με περισσότερη άνεση την υπόλοιπη Ευρώπη.⁵⁷ Οι δύο λόγοι τονίζουν την πρωτοβουλία που έλαβε η Αθήνα, χωρίς να αναμένει την αρωγή των συμμάχων, αλλά να δείχνει την προτίμησή της στο να της χρωστούν ευγνωμοσύνη και όχι στην ανάγκη να ξεπληρώσει η ίδια χάρη.⁵⁸ Αναφέρεται, όπως και ο Ισοκράτης, στην ανδρεία που επέδειξαν οι Αθηναίοι πολίτες κατά τη διάρκεια των περσικών πολέμων, οι Αθηναίοι δε φοβήθηκαν τους πολυπληθείς αντιπάλους και επέδειξαν εμπιστοσύνη, γενναιότητα, αφού κατόρθωσαν να κερδίσουν στη μάχη του Μαραθώνα.⁵⁹ Ο Λυσίας, μάλιστα, επαινεί τους προγόνους για την γενναιότητα και την επίδειξη ανδρείας στη νίκη των Ελλήνων κατά των Περσών. Επιπλέον, ο ρήτορας επισημαίνει την αυτοθυσία των Αθηναίων.⁶⁰ Στις παραγράφους 48-57 ο Λυσίας τονίζει ότι οι Αθηναίοι πρέπει να είναι οι μοναδικοί προστάτες και αρχηγοί στα ελληνικά πράγματα.⁶¹ Ο λόγος του Ισοκράτη διαφοροποιείται από τον αντίστοιχο του Λυσία, καθώς ο ρήτορας αισθάνεται την ανάγκη να αναφερθεί με εγκωμιαστικό τρόπο και τους ξένους που επιθύμησαν να παρέχουν αρωγή στην Αθήνα.⁶² Οι ξένοι αποπειράθηκαν να βοηθήσουν τους Αθηναίους και μάχονταν για τη σωτηρία τους, επειδή έκριναν ότι η δική του πατρίδα είναι ενάρετη και με αυτό τον τρόπο πέθαναν ως ήρωες.⁶³ Γι' αυτά τα κατορθώματα,

⁵² Βολονάκη 2013 : 171

⁵³ Λυσίας Επιτάφιος: 4-6

⁵⁴ Μπατσικά 2014: 22

⁵⁵ Λυσίας Επιτάφιος :17-19

⁵⁶ Λυσίας Επιτάφιος : 23

⁵⁷ Λυσίας Επιτάφιος : 21

⁵⁸ Τρέμμα 2007 :65

⁵⁹ Μπατσικά 2014 :23

⁶⁰ Λυσίας Επιτάφιος : 24-25

⁶¹ Λυσίας Επιτάφιος: 48-57

⁶² Λυσίας Επιτάφιος :58-66

⁶³ Μπατσικά 2014 :22

η πόλη τους πένθησε και τους τίμησε με δημόσια δαπάνη.⁶⁴ Στην παράγραφο 79, ο Λυσίας θεωρεί ότι πρέπει να θωρούνται πάρα πολύ ευτυχισμένοι όσοι αγωνίστηκαν για τα μεγαλύτερα και ομορφότερα ιδανικά και έχασαν τη ζωή τους κατά το στάδιο της επιδίωξής τους, χωρίς να αφηθούν αμέριμνα στη διάθεση της τύχης και χωρίς να περιμένουν το φυσικό (μοιραίο) θάνατό τους, αλλά επιλέγοντας τον ωραιότερο.⁶⁵ Τέλος, ο Λυσίας καταλήγει στο συμπέρασμα ότι επαινεί πραγματικά και ζηλεύει τους πεσόντες στη μάχη για την αυτοθυσία τους και πιστεύει ότι μόνο αυτοί πρέπει να γεννιούνται αφού, αν και η ψυχή τους βρίσκεται σε σώματα που υπόκεινται σε φθορά, εντούτοις κατόρθωσαν να αφήσουν αιώνια το στίγμα τους λόγω του ενάρετου χαρακτήρα τους.⁶⁶ Επιπλέον, ο Λυσίας τονίζει είναι πρόπον να ακολουθηθούν τα διαχρονικά έθιμα που έχουν θεσπιστεί από τους Αθηναίους και να αποδοθούν τιμές θρήνου στους ενταφιαζόμενους. Στην τελευταία παράγραφο γίνεται αντιληπτό το κεντρικό νόημα του Επιτάφιου του Λυσία, δηλαδή ότι μέσα από τη μνήμη τα ηρωικά κατορθώματα παραμένουν αθάνατα.⁶⁷

Ο Πλάτωνας στο *Μενέξενο* κατακρίνει την λανθασμένη προσέγγιση των ρητόρων για την εξιδανικευμένη εικόνα και έτσι δίνεται η δυνατότητα να σώσει ένα πρότυπο επαίνου⁶⁸. Και ο έπαινος στο συγκεκριμένο έργο του Πλάτωνα εμπεριέχει μυθολογικές αναφορές, καθώς και μία ιστορική αναφορά της Αθήνας που ξεκινά από τους Περσικούς πολέμους και φτάνει μέχρι την Ανταλκίδειο ειρήνη⁶⁹. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Πλάτωνας δεν κάνει καμία διάκριση μεταξύ των κατορθωμάτων των τωρινών πεσόντων με τους αποθανόντες του παρελθόντος⁷⁰. Ο φιλόσοφος αναφέρει στη συνέχεια ότι ο Επιτάφιος θα αναλύσει τους τρεις μεγάλους πολέμους που έλαβαν χώρα κατά το παρελθόν, δηλαδή τον Περσικό, τον Πελοποννησιακό αλλά και τον Κορινθιακό πόλεμο. Επιπλέον, ο φιλόσοφος κάνει λόγο για την ιστορία της Αθήνας του 5^{ου} αιώνα, αλλά υπογραμμίζει ότι το αθηναϊκό πολίτευμα στηριζόταν κατεξοχήν στο υψηλό πνευματικό επίπεδο των Αθηναίων πολιτών. Ωστόσο, σε αντίθεση με τον Ισοκράτη αλλά και τον Περικλή ο Πλάτωνας πιστεύει ότι δεν κρίνεται αναγκαίο να προβεί σε σχολαστική ανάλυση όσον αφορά τους μυθικούς πολέμους, καθώς αυτά τα έργα έχουν ήδη σχολιαστεί στο ποιητικό συγκείμενο καθώς και στη μουσική. Ο Πλάτων θεωρεί ότι η κυριότερη αιτία του Πελοποννησιακού πολέμου ήταν ο φθόνος και η ζήλια που αισθάνονταν για την Αθήνα οι υπόλοιπες πόλεις.⁷¹ Είναι αλήθεια ότι το πνεύμα του επιταφίου μεταβάλλεται στην παράγραφο 246b, αφού ο λόγος εγκαταλείπει την αναφορά των αμφιλεγόμενων γεγονότων των πολεμικών συρράξεων και στρέφεται στην υπενθύμιση και στην προτροπή του ακροατηρίου να ζουν με ενάρετο τρόπο. Στη συνέχεια, ο Πλάτων ζητάει από τους νέους να στρέψουν την προσοχή τους στους αποθανόντες πατέρες τους και επιβεβαιώνει τους γονείς των αποθανόντων πως η πολιτεία θα τους βοηθήσει.

⁶⁴ Λυσίας Επιτάφιος :66

⁶⁵ Λυσίας Επιτάφιος : 79

⁶⁶ Λυσίας Επιτάφιος : 81

⁶⁷ Μπατσικά 2014 :27

⁶⁸ Λυσίας Επιτάφιος :26

⁶⁹ Πλάτων Μενέξενος 239-246

⁷⁰ Βολονάκη 2013 : 174

⁷¹ Πλάτων Μενέξενος 243 b

Μέσα από τον επιτάφιο του, ο Πλάτωνας δεν υποτιμά μόνο τις μεγαλοπρεπείς νίκες των Αθηναίων, αλλά επιπρόσθετα υποβιβάζει την απόγνωση που είχε δημιουργηθεί εξαιτίας της ήττας των Αθηναίων στη σικελική εκστρατεία.⁷² Όσον αφορά τον Κορινθιακό πόλεμο, ο φιλόσοφος τονίζει ότι η Αθήνα με τη συμπονετική της στάση⁷³, διεξήγαγε πόλεμο με τους Σπαρτιάτες και με αυτό τον τρόπο βοήθησε ιδιαίτερα τους Πέρσες, παρόλο που θεωρούνταν οι χειρότεροι εχθροί της πόλης.⁷⁴ Σε αντίθεση με τον *Πανηγυρικό* λόγο του Ισοκράτη, καθώς και με το σύνολο των επιταφίων λόγων, ο λόγος Μενέξενος του Πλάτωνα διακατέχεται από περιπαικτική διάθεση, γεγονός που τον καθιστά ως ακατάλληλο μέσο προκειμένου να καθορίσει πολιτικές προτάσεις ή ακόμη να θέσει σαφώς συστηματικές απόψεις όσον αφορά τη διακυβέρνηση.⁷⁵ Ο λόγος που εκφωνείται από τον Σωκράτη, φαίνεται παράδοξος, καθώς ο φιλόσοφος, αν και έχει ασκήσει στο παρελθόν δριμυία κριτική στη ρητορική, φέρεται να εκφωνεί ένα επιτάφιο λόγο που αφορά τους νεκρούς Αθηναίους κατά τον Κορινθιακό πόλεμο, τον οποίο υποτίθεται ότι έμαθε από την Ασπασία, τη δεύτερη γυναίκα του Περικλή.⁷⁶ Επιπλέον, ο εισαγωγικός διάλογος ανάμεσα στο Σωκράτη και στο νεαρό Αθηναίο Μενέξενο καθορίζει καταλυτικά την ερμηνεία του λόγου και ερμηνεύει με περιπαιχτικό τρόπο αρκετά σήματα, ερμηνεύοντας το έργο ως παρωδία και έντονη αμφισβήτηση της αξίας της ρητορικής, γεγονός που λαμβάνει χώρα και στο *Γοργία* του Πλάτωνα.⁷⁷ Μάλιστα, στην περίπτωση του ρήτορα στο *Μενέξενο* ο ρήτορας βρίσκεται σε δύσκολη θέση, καθώς καλείται να μιλήσει χωρίς προετοιμασία και γι' αυτό επικαλείται το μοτίβο της αρκετά πρόσφατης ανάθεσης του λόγου.⁷⁸ Ο Ισοκράτης στον Πανηγυρικό του λόγο επαναλαμβάνει τη φράση εξ υπογούου, προκειμένου να ειρωνευτεί με συνειδητό τρόπο την συμπεριφορά των ρητόρων κατά την εκφώνηση των λόγων.⁷⁹ Είναι αλήθεια ότι ο Πλάτων στο Μενέξενο κατακρίνει όσους ακούνε τους εγκωμιαστικούς λόγους για τους εαυτούς τους, καθώς και όσον αφορά την Αθήνα, ενώ η ειρωνική διάθεση του επιταφίου λόγου που εκφωνείται από τον αποθανόντα Σωκράτη, είναι βαθιά και δριμυία.⁸⁰ Πιο συγκεκριμένα, σε περίπτωση που οι πολίτες της Αθήνας επικέντρωναν την προσοχή τους στον επιτάφιο λόγο και αντιλαμβάνονταν ότι λέει αλήθειες, σε αυτή την περίπτωση ο Σωκράτης πιθανότατα θα ήταν ζωντανός. Ο ρήτορας Υπερείδης το 322 π.Χ. συνέγραψε τον *Επιτάφιο* προς τιμήν των πεσόντων κατά τον πρώτο Λαμιακό πόλεμο. Στον επιτάφιο αυτό λόγο αποτυπώνεται ένα πολύ προσωπικός τόνος του ρήτορα, αφού εκφράζει με οξύτητα τις πολιτικές του απόψεις κατά της τυραννίας των Μακεδόνων.⁸¹ Είναι αλήθεια ότι η τυπική μορφή του επιταφίου λόγου δεν υφίσταται, καθώς σε αντίθεση με τον λόγο του Ισοκράτη και των προγενεστέρων ρητόρων, δεν προβάλλονται στο ελάχιστο τα πολεμικά κατορθώματα των προγόνων της αθηναϊκής πολιτείας, ενώ αντίθετα ο στρατηγός

⁷² Μπατσικά 2014 :34

⁷³ Πλάτων Μενέξενος 244e

⁷⁴ Πλάτων Μενέξενος 245 c-d

⁷⁵ Μπατσικά 2014: 35

⁷⁶ Αλεξίου 2016: 70

⁷⁷ Πλάτων Μενέξενος 234c – 235b

⁷⁸ Πλάτων Μενέξενος 235c

⁷⁹ Ισοκράτης *Πανηγυρικός*, 4.13

⁸⁰ Μπατσικά 2014 :36

⁸¹ Αλεξίου 2016 :443

Λεωσθένης αποτελεί την κυρίαρχη μορφή του λόγου.⁸² Η ατομική προσωπικότητα του Λεωσθένη κατέχει κεντρική θέση στην πόλη και η επαινετική στάση στον ένα κρίνεται ως εγκώμιο και για τους υπόλοιπους στρατιώτες.⁸³ Αντίθετα, γίνεται φανερό ότι ο Ισοκράτης στο λόγο του δεν επικεντρώνεται στα κατορθώματα ενός μόνο προσώπου, αλλά στο σύνολο των πολιτών της Αθήνας, ενώ ο Περικλής θέτει τους Αθηναίους στο εμείς και δεν ξεχωρίζει κάποιο άτομο. Η αντίθεση αυτή της ατομικής προσωπικότητας, στην οποία επικεντρώνεται ο Υπερείδης, αποτελεί κυρίαρχο χαρακτηριστικό της ελληνοιστικής περιόδου, ενώ οι ρήτορες της κλασικής περιόδου δίνουν έμφαση στο σύνολο των κατορθωμάτων από όλους τους πολίτες της αθηναϊκής πολιτείας στο σύνολό της.⁸⁴ Ο Λεωσθένης, μάλιστα, κρίνεται ανώτερος από τους ήρωες των Αχαιών που πολέμησαν στην Τροία⁸⁵, γεγονός που παραπέμπει στην παράγραφο 65 του λόγου *Ευαγόρας* του Ισοκράτη, στον οποίο παρατηρείται ένα παρόμοιου τύπου εγκώμιο για τον ομώνυμο ήρωα. Επιπρόσθετα, ο Επιτάφιος του ρήτορα Υπερείδη προωθεί την ατομικότητα σε ένα συγκείμενο, το οποίο είναι ταυτισμένο με τις ιδιαίτερες αξίες και τα ιδανικά της πόλης-κράτους, γεγονός που αποτελεί έξοχο νεωτερισμό ως προς τη συγγραφή και την παρουσίαση των επιτάφιων λόγων κατά τα τέλη του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Ο Επιτάφιος του ρήτορα ανταποκρίνεται, λοιπόν, με ένα ικανοποιητικό τρόπο στις απαιτήσεις ενός επιδεικτικού λόγου και είναι ανάγκη να αποτιμηθεί ως μία έκφραση του πολυποίκιλου ταλάντου του πενταθλητή, γεγονός το οποίο επιβεβαιώνεται και στην παρουσίαση της πόλης των Αθηναίων με τον ήλιο στην πέμπτη παράγραφο.⁸⁶ Ο τρόπος έκφρασής του σε σχέση με τον Ισοκράτη είναι ατημέλητος και ανοργάνωτος.⁸⁷

Όσον αφορά το ύφος του Υπερείδη φαίνεται ότι δεν διακατέχεται από τη δύναμη και το μεγαλοπρεπές ύφος του Δημοσθένη, ενώ υπολείπεται και ως προς την κλασική απλότητα του Λυσία. Από την άλλη ο λόγος του είναι λιτός από τους προαναφερθέντες. Είναι αλήθεια ότι ο Υπερείδης δέχεται την επίδραση του ρητοροδιδασκάλου του Ισοκράτη, ο οποίος στον *Πανηγυρικό* λόγο, θεωρεί ότι η επικράτηση των Ελλήνων κατά τη διάρκεια των Περσικών πολέμων πρέπει να γίνεται αντιληπτή ως απότοκο μια βεβαρυμένης παιδευτικής διαδικασίας και εξάσκησης των προγενεστέρων, που οφειλόταν στην πολιτική ηγεσία της εποχής.⁸⁸ Η αξία του *Πανηγυρικού* έγκειται στο γεγονός ότι ο Ισοκράτης δεν αναφέρεται μόνο στην ικανότητα της πολεμικής αρετής των πολιτών της Αθήνας, αλλά επικεντρώνει το ενδιαφέρον του στην κατάληξη σε εκείνη ως ένδειξη του ιδανικού του καλού και αγαθού, εννοώντας τη συνολική καλλιέργεια της προσωπικότητας των πολιτών της εποχής, τόσο στο επίπεδο της εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής ζωής.⁸⁹ Παρόμοια διάθεση επαίνου ενυπάρχει και στον Υπερείδη, ο οποίος υπογραμμίζει ότι η παιδεία που κατέχουν οι νεκροί στη μάχη δεν είναι μονόπλευρη. Βασικό στήριγμα της παιδείας αποτελεί η αρετή της σωφροσύνης, που μέσα από τη συνεργατική διάθεση αποτέλεσε άξονα της αναβάθμισης του μορφωτικού του επιπέδου. Η σωφροσύνη θεωρείται από την αρχαϊκή περίοδο ως αξία της μετριοπάθειας και έρχεται σε

⁸² Υπερείδης Επιτάφιος :10

⁸³ Υπερείδης Επιτάφιος: 15

⁸⁴ Αλεξίου 2016:449

⁸⁵ Υπερείδης Επιτάφιος :35

⁸⁶ Υπερείδης Επιτάφιος: 5

⁸⁷ Μπατσικά 2014 :55

⁸⁸ Τσαλίκη 2016 :29

⁸⁹ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός* 4.74-84

αντίθεση με την υβριστική συμπεριφορά και την αλαζονική διάθεση, ενώ αξιοποιείται στον Παναηγυρικό από τον Ισοκράτη. Στην παράγραφο 81 του Παναηγυρικού ο Ισοκράτης αναδεικνύει την αξία της σωφροσύνης των πολιτών πριν από τους Περσικούς πολέμους σε ένα πανελλήνιο πλαίσιο. Αντιθέτως, ως προς την έλλειψη σωφροσύνης που απέδειξαν οι Αθηναίοι και οι Σπαρτιάτες κατά την μεταγενέστερη ηγεμονική τους πολιτική, οι πρόγονοι της εποχής διακατέχονταν από υπερηφάνεια κυρίως για την σωφροσύνη παρά για την εξουσία τους.⁹⁰ Γίνεται, λοιπόν, αντιληπτό το γεγονός ότι η επιμονή του Υπερείδη στην πολύπλευρη αρετή, που περιλαμβάνει την ανδρεία χωρίς να παραγνωρίζεται η αξία της σωφροσύνης δεν είναι τυχαία, αλλά καθίσταται ιδιαίτερα βολική, καθώς βοηθά τον ρήτορα να εξυμνήσει τόσο τον Λεωσθένη όσο και τους άνδρες του, που ως πολύπλευρες προσωπικότητες σύμφωνα με τον προκάτοχο του, Ισοκράτη, υπήρξαν ευεργέτες της πατρίδας τους, αλλά και της εφαρμογής της πανελληνίας ιδέας.⁹¹

Τέλος, ο Γοργίας, ο Λυσίας και ο Πλάτων στο απόσπασμα από το Μενέξενο, είναι έργα που σχεδιάστηκαν κατά κύριο λόγο για επίσημη επικήδεια ομιλία, κάτι που συνέβαινε και με τον πανηγυρικό λόγο του Ισοκράτη, ο οποίος δεν εκφωνούσε τους λόγους του μπροστά σε μεγάλα ακροατήρια⁹². Στον Επιτάφιο του Λυσία και στον Παναηγυρικό του Ισοκράτη δεν γίνεται λόγος για μελανά σημεία, τα οποία θα μπορούσαν να μειώσουν την εικόνα των Αθηναίων ως νικητές, ενώ στον Μενέξενο του Πλάτωνα και στον Επιτάφιο του Δημοσθένη δε δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στις περιπέτειες των Αθηναίων.⁹³

⁹⁰ Ισοκράτης, Παναηγυρικός, 4.81

⁹¹ Υπερείδης Επιτάφιος :9

⁹² Βολονάκη 2013 :173

⁹³ Τρέμμα 2007 : 43

Πλαίσιο και περιεχόμενο του Πανηγυρικού λόγου του Ισοκράτη

Είναι γεγονός ότι οι Έλληνες συνήθιζαν να μαζεύονται στις δημόσιες γιορτές που λάμβαναν χώρα στις πόλεις τους, αλλά γιόρταζαν, αν και σε μικρότερο βαθμό, στις πανελλήνιες συγκεντρώσεις, οι οποίες ονομάζονταν πανήγυρες, καθώς όλοι οι Έλληνες συγκεντρώνονται για να τελέσουν τον εορτασμό.⁹⁴ Παραδείγματα τέτοιου είδους εορταστικών συμβάντων περιλαμβάνουν τις τέσσερις πανελλήνιες αθλητικές εκδηλώσεις στην Ολυμπία, τους Δελφούς τη Νεμέα και την Κόρινθο, καθώς και δύο αξιοσημείωτες συγκεντρώσεις στην Αθήνα, όπως ήταν η γιορτή των Μεγάλων Παναθηναίων και τα Μεγάλα Διονύσια. Αυτές, λοιπόν, οι περιστάσεις ήταν κατάλληλες όσον αφορά τους ρήτορες και η ομιλία στο πλήθος πολύ συχνά ενίσχυαν την ενότητα των Ελλήνων.⁹⁵

Μια τυπικά αναγνωρισμένη ομιλία για να τιμηθεί η ίδια η γιορτή, είναι και ο *Πανηγυρικός* λόγος, που και ο ίδιος ο Ισοκράτης χρησιμοποιεί για την έκθεση αυτής της ομιλίας τον τίτλο *Πανηγυρικός*. Ο Ισοκράτης ακολουθεί μια προγενέστερη ρητορική παράδοση, που παραπέμπει στους λόγους του Γοργία και του Λυσία το 392 και το 388 αντίστοιχα, ομιλίες στις οποίες επαινείται το μεγαλείο της ελληνικής ιστορίας και του πολιτισμού.⁹⁶ Παράλληλα με το εορταστικό περιεχόμενο, υπάρχει και η παράδοση να εκφωνούνται επικήδαιοι λόγοι, που τιμούν τη μνήμη τόσο αυτών που πέθαναν στο πεδίο της μάχης όσο και της πόλης για την οποία πολέμησαν. Τέτοιες εκδηλώσεις κατέχουν αξιοσημείωτο ρόλο, καθώς βοηθούν στη διατήρηση της παράδοσης στην κοινότητα.⁹⁷ Ο *Πανηγυρικός* του Ισοκράτη εκδόθηκε το 380 π.Χ., ύστερα από δέκα χρόνια επεξεργασίας και σύνθεσης.⁹⁸ Ήταν μια εποχή αντιπαράθεσης και διχόνοιας στην Ελλάδα, με τις πόλεις-κράτη να βρίσκονται σε σύγκρουση μεταξύ τους για την κυριαρχία στο πολιτικό προσκήνιο.⁹⁹ Η Σπάρτη ήταν η κυρίαρχη πόλη της ελληνικής οικουμένης από το 404 π.Χ., όταν και νίκησε την Αθήνα και έληξε έτσι τον Πελοποννησιακό Πόλεμο.¹⁰⁰ Μολαταύτα, είχε χάσει την προγενέστερη φήμη της κατά τα τέλη της δεκαετίας του 390 π.Χ. αλλά προσπάθησε να εγκαθιδρύσει ξανά την εξουσία της, καθώς η Αθήνα είχε γίνει πιο ισχυρή και υπήρχε έντονη αντιπαράθεση τόσο από την Κόρινθο όσο και από τη Θήβα.¹⁰¹ Η Περσία κατείχε, επίσης σημαντικό ρόλο στην ελληνική πολιτική ζωή αυτή την εποχή, κυρίως με την ειρήνη του βασιλιά του 387, όταν διαπραγματεύτηκε μια συνθήκη με την πόλη της Σπάρτης, στην οποία αποφασίστηκε ποιες πόλεις θα ήταν ανεξάρτητες και που θα ήταν υπό την κυριαρχία των Σπαρτιατών, των Αθηναίων και των Περσών.¹⁰² Ο Ισοκράτης εκμεταλλεύεται την ευκαιρία που παρουσιάζει η σχετική με τους όρους της ειρήνης σύγχυση

⁹⁴ Papillon 2004 :23

⁹⁵ Kennedy 1963:166-167

⁹⁶ Papillon 2004: 24

⁹⁷ Loraux 1986 :74

⁹⁸ Είναι αλήθεια ότι ο ακριβής αριθμός των χρόνων που ο Ισοκράτης επεξεργάστηκε τον λόγο, παρουσιάζει μία ποικιλία όσον αφορά τις πηγές. Ένα ενδεικτικό σημάδι της μακροχρόνιας διάρκειας της σύνθεσης του λόγου είναι οι αναφορές στην Ανταλκίδειο Ειρήνη, που έλαβε χώρα το 387 π.Χ., οι οποίες γίνονται κατά το δεύτερο μισό του λόγου, ενώ στο δεύτερο μισό δεν υπάρχει ούτε μία αναφορά στο γεγονός.

⁹⁹ Papillon 2004 :24

¹⁰⁰ Papillon 2004 :24

¹⁰¹ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4.63

¹⁰² Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*,4.85

την περίοδο αυτή, για να εκφράσει και ο ίδιος την άποψή του.¹⁰³ Αυτό που προτείνει ο ρήτορας για την επίλυση της παρούσας κατάστασης είναι να παραμερίσουν οι Έλληνες τις μεταξύ τους διαφορές και αντιπαλότητες και να επικεντρωθούν στον αγώνα κατά του βασιλιά των Περσών.
104

Η ρητορεία στα αρχαία χρόνια έγινε πολύ συστηματοποιημένη και οι ομιλίες είχαν προσχεδιασμένη δομή. Οι ομιλίες στα δικαστήρια, για παράδειγμα, χαρακτηρίζονται μια σχετικά αυστηρή δομή. Στην εισαγωγή γίνεται αναφορά του θέματος, κατά την οποία ο ρήτορας επιδιώκει να κερδίσει την εύνοια των παρευρισκόμενων καθώς και να τους κεντρίσει το ενδιαφέρον. Στη συνέχεια, ακολουθεί μια αφήγηση των γεγονότων που σχετίζονται με το προς συζήτηση θέμα.¹⁰⁵ Μετά από αυτό έρχεται η απόδειξη, δηλαδή η απόπειρα να αναδειχθεί η ορθότητα των επιχειρημάτων του ομιλητή και η σταδιακή αναίρεση των σημείων που έχουν αναλυθεί από τους αντιπάλους του. Έπεται το συμπέρασμα, που συνοψίζει τα βασικά σημεία του λόγου του ομιλητή και προτρέπει το ακροατήριο να ταχθεί στο πλευρό του. Κάποιες φορές αξιοποιούνται και άλλες εναλλακτικές, δηλαδή μετά την αφήγηση, ο ρήτορας μπορεί να κάνει μια δήλωση των σημαντικών ζητημάτων που πρέπει να αντιμετωπιστούν. Με αυτό τον τρόπο, τονίζονται τα σημαντικά σημεία μετά από την αφήγηση και τα διευκρινίζει πιο σχολαστικά, χρησιμεύοντας ως ένα είδος δεύτερου προλόγου.

Ο Ισοκράτης γράφει τους λόγους σε μακροχρόνιο πλαίσιο, ο *Πανηγυρικός* γράφτηκε σε διάρκεια δέκα χρόνων.¹⁰⁶ Αυτή η ομιλία, σύμφωνα με το διαχωρισμό που έχει γίνει από τον Papillon συνδυάζει την επιδεικτική λειτουργία των επαίνων με την λειτουργικότητα των συμβουλών, τις οποίες ο Ισοκράτης παρουσιάζει σε δύο σημαντικές υποενότητες. Η εισαγωγή του έργου έχει προγραμματικό (1-14) και διαχωριστικό χαρακτήρα (15-20). Στη συνέχεια, ο Ισοκράτης αντιμετωπίζει με επιδεικτικό τρόπο το θέμα της μεγαλοπρέπειας της Αθήνας (21-28). Μέρη αυτού του επαίνου αποτελούν οι γενναιοδωρίες της πόλης στον κόσμο (22-50), οι ενέργειες που έλαβε στον πεδίο της μάχης είτε αναφέροντας γεγονότα του από το σχετικά πρόσφατο παρελθόν(περσικοί πόλεμοι) είτε ακόμα και κατορθώματα μυθικών ηρώων(51-99).¹⁰⁷ Στη συνέχεια, ο ρήτορας κάνει σύγκριση με την πόλη με την οποία βρίσκεται για πολλά χρόνια σε ανταγωνισμό, δηλαδή την Σπάρτη (100-128). Το σημείο αυτό του έργου θυμίζει ιδιαίτερα την επιδεικτική παράδοση των επικήδειων ρητορικών λόγων, που έχουν ως σκοπό να επαινέσουν τις αρετές προσώπων που δεν βρίσκονται πλέον στη ζωή.¹⁰⁸ Η σύντομη μετάβαση (129-132) οδηγεί στην ανακούφιση του συμβουλευτικού τμήματος (133-169), το οποίο τονίζει την ανάγκη για εκστρατεία εναντίον της Περσίας και τονίζει την απροθυμία του ελληνικού κόσμου(133-137). Στη συνέχεια, ο Ισοκράτης υπογραμμίζει ότι η ιδιαίτερη αδυναμία του ίδιου βασιλιά των Περσών (138-149), το γεγονός ότι οι Πέρσες κατά τη διάρκεια της ιστορίας έχουν την τάση να παρουσιάζονται τρωτοί (150-159) και τα σύγχρονα ζητήματα που καλείται να αντιμετωπίσει η Περσία, είναι κάποιιοι από τους παράγοντες που προσφέρουν γόνιμο έδαφος που προσφέρουν στην Ελλάδα τη δυνατότητα να ξεκινήσει εκστρατεία κατά

¹⁰³ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4. 181-186

¹⁰⁴ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4. 181-186

¹⁰⁵ Papillon 2004: 25

¹⁰⁶ Αλεξίου 1995 : 224

¹⁰⁷ Papillon 2004 :25-26

¹⁰⁸ Papillon 2004 : 26

των βαρβάρων (160 -169). Επιλογικά, ο ρήτορας στο τελευταίο μέρος του λόγου του(170-189), επιβεβαιώνει τους όρους της πλεονεκτικής θέσης, της δικαιοσύνης και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι Έλληνες έχουν την ικανότητα των Ελλήνων να εκπληρώσουν τους στόχους που έχει θέσει ο ρήτορας. Από την αρχή του λόγου του ο Ισοκράτης τονίζει τον σκοπό της εκφώνησης αυτού του λόγου. Επιδιώκει να νουθετήσει το λαό και τις ηγεσίες των ελληνικών πόλεων για δύο σοβαρά και αλληλοσχετιζόμενα θέματα, δηλαδή τη σημασία της συμφιλίωσης όλων των ελληνικών πόλεων, γεγονός που θα τερμάτιζε τις εμφύλιες συγκρούσεις.¹⁰⁹ Επίσης, αφού οι Έλληνες θα είχαν μεταξύ τους σύμπνοια, τότε θα ήταν ευκολότερο να διεξάγουν πόλεμο ενάντια στους βαρβάρους, οι οποίοι έχουν διαφθείρει αρκετές ελληνικές πόλεις με δωροδοκίες και με την πρόκληση εμφύλιων συγκρούσεων .

Στον *Πανηγυρικό* του λόγο οι άξονες των παραινέσεων του ρήτορα εκφράζουν την Πανελλήνια ιδέα, ενώ μέχρι εκείνη την περίοδο και άλλοι επίδοξοι άνδρες είχαν διατυπώσει την πανελλήνια ιδέα, όπως ο ναύαρχος Καλλικρατίδας από τη Σπάρτη, ο Αγησίλαος, ο Περικλής, οι ρήτορες Λυσίας και Γοργίας στους Ολυμπιακούς τους λόγους.¹¹⁰ Επιπλέον, αναφέρει ο ρήτορας ότι αφού οι Πέρσες δεν κατόρθωσαν να σκλαβώσουν μέσω του πολέμου την Ελλάδα, αξιοποίησαν την προπαγάνδα και τη διπλωματική οδό για να πάρουν ανάλογα με τα συμφέροντά τους είτε το μέρος της Αθήνας είτε της Σπάρτης .¹¹¹ Για το λόγο αυτόν, απευθύνει έκκληση προς τους Έλληνες καθολικά, για να αντιμετωπιστεί η απόπειρα επέκτασης του βαρβαρικού λαού. Το επιδεικτικό μέρος , στο οποίο γίνεται εκτενής αναφορά στην ανωτερότητα της πόλης και στους προγόνους, με εκτενείς αναφορές στο μυθολογικό και ιστορικό παρελθόν, συνδέεται άρρηκτα με το συμβουλευτικό , τις παραινέσεις στους Έλληνες για ομόνοια με την ευκαιρία της κοινής τους συνάντησης σε θρησκευτικές εκδηλώσεις πανελλήνιου χαρακτήρα.¹¹² Κατ' αυτόν τον τρόπο εγκαινιάστηκε ένα νέο είδους λόγου, στηριζόμενου στην λαϊκή και ρητορική παράδοση, του οποίου η σημασία βρίσκεται και στην βαρύτητα του θέματος του και στη πρωτότυπη επεξεργασία των παραδοσιακών θεμάτων.¹¹³ Με τον όρο πανήγυρις, ο Ισοκράτης είχε κατά νου τις πανελλήνιες γιορτές που έχουν θρησκευτικά στοιχεία και τελούνται για αρκετά χρόνια.¹¹⁴ Παραδείγματα πανελληνίων γιορτών είναι τα Ολύμπια, που λάμβαναν χώρα κάθε τέσσερα χρόνια στην Αρχαία Ολυμπία για χάρη του Δία, τα Πύθια που γίνονταν στους

¹⁰⁹ Ράπτης 2010 : 165

¹¹⁰ Ράπτης 2010 : 166-167. Ο Καλλικρατίδας εναντιώθηκε στις επεκτατικές βλέψεις του Λυσάνδρου και επέκρινε με δριμύτητα όσους Έλληνες προσπαθούσαν να αυτομολήσουν στους Πέρσες. Ο στρατηγός Βρασίδης είχε τονίσει πολύ συχνά την ανάγκη αυτονομίας και σύμπραξης των Ελλήνων καθολικά. Στην Αθήνα ο κωμικός ποιητής Αριστοφάνης στο σύνολο των έργων του κάνει έκκληση για ενότητα μεταξύ του ελληνικού κόσμου. Τέλος, ο Γοργίας και ο Λυσίας(πρόσωπα που υπονοούνται και στον Πανηγυρικό λόγο του Ισοκράτη) μιλούν για το θέμα αυτό. Ο Γοργίας με το λόγο Ολυμπιακός συμβουλεύει τους Έλληνες να κάνουν σύμπραξη και να καταλάβουν τις περιοχές που είχαν παρθεί από τους βαρβάρους. Ο Λυσίας, επιθυμώντας στον Επιτάφιο του να τιμήσει τη μνήμη των πεσόντων Αθηναίων κατά τον Κορινθιακό πόλεμο, τόνισε με ακράδαντη επιχειρηματολογία την αξία της ενότητας.

¹¹¹ Στεργιούλης 2018 :514

¹¹² Αριστοτ. Ρητορ. 1358b 13-20 : χρόνοι δὲ ἐκάστου τούτων εἰσὶ τῶ μὲν συμβουλευόντι ὁ μέλλον (περὶ γὰρ τῶν ἐσομένων συμβουλεύει ἢ προτρέπων ἢ ἀποτρέπων), τῶ δὲ δικαζομένῳ ὁ γενόμενος (περὶ γὰρ τῶν πεπραγμένων αἶε ὁ μὲν κατηγορεῖ, ὁ δὲ ἀπολογεῖται), τῶ δ' ἐπιδεικτικῶ κυριώτατος μὲν ὁ παρών (κατὰ γὰρ τὰ ὑπάρχοντα ἐπαινοῦσιν ἢ ψέγουσιν πάντες), προσχρῶνται δὲ πολλὰκις καὶ τὰ γενόμενα ἀναμνήσκοντες καὶ τὰ μέλλοντα προεικάζοντες.

¹¹³ Buchner 1958 :27

¹¹⁴ Ράπτης 2010 :163

Δελφούς για χάρη του Απόλλωνα, τα Ίσθμια που τελούνταν στον Ισθμό της Κορίνθου για να τιμηθεί ο Ποσειδώνας και τέλος τα Νέμεα που λάμβαναν χώρα προς τιμή του Δία .

Οι πολιτικές απόψεις του Ισοκράτη

Οι πολιτικές σκέψεις του Ισοκράτη δεν επικεντρώνονται μόνο στην Αθήνα αλλά και γύρω από την Ελλάδα. Τα σωζόμενα έργα του αναδεικνύουν το ενδιαφέρον του σε όλη την περίοδο του βίου του για την συνοχή και την αυτονομία της Ελλάδας στο θέμα της εκπαίδευσης του πολίτη, έτσι ώστε να καθίσταται ικανός να σκέφτεται με βάση τη λογική και έπειτα να λαμβάνει τα απαραίτητα μέτρα με κινητήρια δύναμη τις παρόμοιες ενασχολήσεις. Σύμφωνα με τον Jaeger, ο Ισοκράτης δεν επεδίωκε να ανταγωνίζεται με τους αμέτρητους νομοθέτες των Ελλήνων και των Βαρβάρων του παρελθόντος, αλλά να ενσαρκώνει το ρόλο του πολιτικού συμβούλου της πόλης και του ελληνικού έθνους, καθώς και να εκφέρει τον απελευθερωτικό λόγο για την σύγχρονη πολιτική κατάσταση, όπως φαίνεται ολοφάνερα από τους λόγους του, όπου η πλειονότητα των οποίων περιέχουν συμβουλές ενωτικού χαρακτήρα ολόκληρης της Ελλάδας. Ο Ισοκράτης θεωρεί ότι η πολιτική ευτυχία είναι αποτέλεσμα της ικανοποιητικής χρήσης της Γλώσσας και της δικαιοσύνης, που καταγράφονται στο φιλοσοφικό στοχασμό και στη διαλεκτική. Η παιδεία του Ισοκράτη απευθύνεται σε όλη τη κοινωνία ανεξαιρέτως και προσπαθεί να παρακινεί στην κατεύθυνση των έργων, τα οποία θα επιφέρουν την ευδαιμονία σε όλους και που έχουν την ικανότητα να αποβάλλουν από τους Έλληνες κάθε είδος συμφοράς και προβλήματος. Πρόκειται για μια άσκηση της ψυχής και ένα προπαρασκευαστικό στάδιο της πραγματικής φιλοσοφίας δηλαδή της πολιτικής και ρητορικής παιδείας και γι' αυτό το λόγο την εξισώνει με την ενασχόληση με την γραμματική, την ποίηση και την μουσική, οι οποίες επιχειρούν να καταστήσουν τους ανθρώπους ικανούς να κατανοούν σε βάθος τα υψηλότερα και τα πιο σοβαρά θέματα. Οι πολίτες αυτοί είναι ικανοί να στρέψουν την πόλη προς τη σωστή πορεία, καθώς μέσα από την ορθή εκμάθηση των αξιών, θα καταφέρουν να επιδιώξουν βελτιωμένες πολιτικές εφαρμογές για την Αθήνα, αλλά και για τους Έλληνες γενικότερα. Ο Ισοκράτης παρουσιάζεται πάντα στους λόγους του να έχει αυτοπεποίθηση για τις παιδαγωγικές του απόψεις και με κριτική ικανότητα και θεωρεί αναγκαίο όλοι οι πολίτες θα πρέπει να εργαστούν για το καλό της πολιτείας. Ο Ισοκράτης θεωρούσε ότι το πολίτευμα είναι αναγκαίο να θεσπίζει νόμους που έχουν ως στόχο την ανάπτυξη, τη σταθερότητα και την εξισορρόπηση των αντίθετων τάσεων όσον αφορά τις σχέσεις των πολιτών. Οι πολιτικοί λόγοι του Ισοκράτη, διαθέτουν εκπολιτιστικό χαρακτήρα και προορίζονται αρχικά για ηθικό-παιδαγωγική διδασκαλία, και όχι μόνο για μία απλή τεχνική και ρητορική εκπαίδευση. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Στεργιούλη, οι απόψεις και οι γνώμες που διατύπωνε ο Ισοκράτης για την πολιτική απείχαν αρκετά από την πραγματικότητα που κυριαρχούσε στην πολιτική επικαιρότητα της Αθήνας. Ο Ισοκράτης επηρεάστηκε από τον Επιτάφιο του Περικλή, αναφορικά με το εγκώμιο της Αθήνας, την παρουσίαση της ναυτικής και της στρατιωτικής δύναμης της πόλης, των αρετών των πολιτών, της πνευματικής ακτινοβολίας, της ηγεμονικής θέσης της μέσα στην Ελλάδα. Κατά τον τέταρτο αιώνα π.Χ., κυριαρχούσε η ασυνειδησία, ο ξεπεσμός των ηθικών και πνευματικών αξιών, η ιδιοτέλεια και η απαξίωση του θεσμικού πλαισίου όσον αφορά την πολιτική. Ακόμα, λοιπόν, και ένας άριστος αγορητής στα πρότυπα του Περικλή, θα αντιμετώπιζε δυσχέρειες στον έλεγχο ενός λαού, ο οποίος έτεινε στην οχλαγωγία.

Οι απόψεις του Ισοκράτη στον Πανηγυρικό σχετίζονται με την εξωτερική πολιτική της Αθήνας ξεπερνώντας τα στενά της όρια δίνοντας μία σαφή εικόνα για τις αντιλήψεις και τις πρακτικές της αριστοκρατίας της πόλης που δε σχετίζεται με απλούς πολίτες. Ωστόσο, ο ρήτορας δεν τάσσεται υπέρ της επικράτησης ενός αριστοκρατικού ή ολιγαρχικού τρόπου διακυβέρνησης, αλλά προωθεί τον εαυτό του ως υπέρμαχο των δημοκρατικών ηθών και την ίδια στιγμή προβάλλει κάποιες αλλαγές που παραπέμπουν στην επιστροφή στην πάτριο πολιτεία. Επιπλέον, ο Ισοκράτης έχει αρνητική στάση προς την αλλοίωση που υφίστανται οι δημοκρατικές αρχές από τους πολιτικούς στην αθηναϊκή πολιτεία, που φλυαρούν στις δικαστικές αίθουσες και στη Βουλή, έχοντας στο επίκεντρο ζητήματα ήσσονος αξίας, τα οποία έχουν ιδιοτελείς σκοπούς θέτοντας έτσι στο περιθώριο το συμφέρον της πόλης.

Ο Ισοκράτης ήταν της άποψης ότι η εκπαίδευση θα είχε ιδιαίτερη αξία όταν είχε υποστηρικτικό χαρακτήρα σε καθορισμένες πολιτικές ενέργειες με πιο αξιοσημείωτη την πολιτική. Ο Ισοκράτης νομίζει ότι οι πολιτικές κοινότητες οφείλουν να διασφαλίζουν τη δικαιοσύνη και τη σταθερότητα, όπως και το σεβασμό όσον αφορά τις επιδιώξεις του κάθε πολίτη ξεχωριστά. Επιπρόσθετα, ο Ισοκράτης τονίζει ότι κάθε πολίτης που διακατέχεται από αξίες και αρχές, θα ενδιαφερθεί για την ευημερία της πόλης και θα ξεχωρίσει για την αξιοσύνη του ως ηγέτης ή θα κάνει την ορθότερη επιλογή όσον αφορά τον κατάλληλο ηγέτη. Στην παράγραφο 11 του Πανηγυρικού ο Ισοκράτης θεωρεί ότι δεν πρέπει όλοι οι πολιτικοί λόγοι να κρίνονται από την ίδια βάση. Οι δικανικοί λόγοι αποσκοπούν στην αθώωση ενός κατηγορουμένου ή στην απόδειξη ενοχής του, οι επιδεικτικοί λόγοι ασχολούνται με ενάρτετες και μη πράξεις, ενώ οι συμβουλευτικοί προτείνουν ιδέες κατάλληλες για την πόλη.

Στο λόγο Πρὸς Νικοκλέα ο Ισοκράτης μιλά στο νεαρό βασιλιά και του προτείνει να εφαρμόζει την πολιτική του ως σωστός καθοδηγητής της λαϊκής βούλησης, έχοντας κατά νου το γενικό καλό. Ο Ισοκράτης πιστεύει ότι το γεγονός αυτό θα πραγματοποιηθεί σε περίπτωση που ο Νικοκλής τηρεί τις αρχές της δικαιοσύνης όσον αφορά τη στάση του προς το λαό, αλλά και να τον συγκρατεί, να μην του επιτρέπει δηλαδή την πρόσβαση στα δημόσια αξιώματα, καθώς αυτά ταιριάζουν τους καλύτερους από τους πολίτες. Ο Ισοκράτης έχει, λοιπόν, κατά νου να αναδείξει, αντίθετα με τις πρακτικές των δημοκρατικών αρχηγών της Αθήνας, ότι καθίσταται εφικτό οι ικανοί αντιπρόσωποι του λαού να διακατέχονται από δημοκρατικές αρχές, ακόμα και στην περίπτωση που ασκούν εξουσία που παραπέμπει σε μονάρχη. Στο Νικοκλή, ο ρήτορας κατακρίνει την ολιγαρχία και τη δημοκρατία καθώς θεωρούν ίσους όλους τους πολίτες που ασκούν τα πολιτικά τους δικαιώματα, ενώ η μοναρχία είναι σε θέση να διασφαλίσει σε κάθε πολίτη ξεχωριστά την εκτίμηση ανάλογα με την αξία του. Ο Ισοκράτης, επομένως, παραθέτει τη γνώμη του όσον αφορά την ισότητα που είναι εκ διαμέτρου αντίθετη με εκείνη της κλασικής δημοκρατίας. Ο Ισοκράτης θεωρούσε υψίστης σημασίας το θέμα της αξίας του πολίτη με σωφροσύνη και θεωρούσε ότι μέσα από τις πράξεις του αναδεικνύεται ως σπουδαιότερος από τους δεινούς ρήτορες. Επιπρόσθετα, οι νέοι, που έχουν άμεση επαφή με τα κοινωνικής και πολιτικής φύσεως ζητήματα, επρόκειτο να κριθούν από την αξιοποίηση της σωστής σκέψης. Κρίνει ως άξιο παράδειγμα για μίμηση τους προγενέστερους και πιστεύει ότι πρέπει να εμπνέονται από αυτούς, γιατί οι πράξεις τους διακατέχονταν από τις αρετές της φρόνησης και της δικαιοσύνης. Όπως, άλλωστε, παρατίθεται και στο λόγο Νικοκλής του Ισοκράτη, κάποιοι πρόγονοι των Ελλήνων κέρδισαν καλή φήμη μέσα από τις ενάρτετες πράξεις τους και γι' αυτό το λόγο είναι ταιριαστό στους πολίτες να έχουν την ίδια πορεία με όσους

διδάσκονται και υλοποιούν τις αξίες της φρόνησης και της δικαιοσύνης. Επιπλέον, ο Ισοκράτης ταυτίζει το σωστό αποτέλεσμα της φιλοσοφίας με τη δυνατότητα να αξιοποιεί κανείς το λόγο και να πράττει ανάλογα με το ρόλο του, δηλαδή ως πολίτης με το να εκφράζει τις απόψεις του, όπως και με τη συμμετοχή σε πολιτικά αξιώματα. Επιπλέον, η δεινότητα στο λόγο είναι άμεσα σχετιζόμενη με τη φυσική κλίση και την εξάσκηση. Άλλωστε, μέσα από την εκπαιδευτική διαδικασία οι μαθητές δε θα έχουν μόνο την ικανότητα να συντάσσουν λόγους αλλά και στο θέμα της αυτοβελτίωσης θα υπάρξει ανοδική πορεία, καθώς θα είναι σε θέση να δουν ένα θέμα πιο σφαιρικά και πολύπλευρα.

Στον Περί ειρήνης ο Ισοκράτης εξάγει το συμπέρασμα ότι οι πολίτες δεν παραμένουν σε όσα έχουν κερδίσει, αλλά επειδή διακατέχονται από ανησυχία, θέτουν και προσπαθούν να επιτύχουν στόχους μεγαλύτερης εμβέλειας όσον αφορά την ορθή διακυβέρνηση του τόπου. Επιπλέον, η φιλοπόλεμη παράταξη στο αθηναϊκό συγκείμενο εξυπηρετούσε τις ανάγκες και τις φιλοδοξίες των πολιτών και των κυβερνητών, γεγονός που γινόταν με μεγάλη συχνότητα μετά το χαμό του Περικλή. Με αυτά τα λεγόμενά του, ο Ισοκράτης περιγράφει την αθηναϊκή πολιτική, που είναι η πολιτική του αγαθού.

Είναι γεγονός ότι ο Ισοκράτης παραπονιέται στους λόγους του για την έλλειψη αναγνώρισης, που έχει εισπράξει από τους Αθηναίους πολίτες. Θεωρεί ότι δεν τον εκτιμούν αρχικά τις προσπάθειες που έχει κάνει για το καλό της πόλης και, επίσης, τονίζει ότι δέχεται άδικες κατηγορίες. Είναι αλήθεια ότι είχε επίδραση στην πόλη του, πιθανότατα εξαιτίας του μεγάλου αριθμού μαθητών, στους οποίους δίδασκε και οι οποίοι είχαν σημαντικές θέσεις στα πολιτικά δρώμενα του τόπου. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι δεν υπέστη κάποιο διωγμό και μάλιστα έζησε σε μία περίοδο, κατά την οποία η ριζοσπαστική δημοκρατία, που προφανώς δεν ταυτιζόταν με τον πιο αρχαιοπρεπή τύπο δημοκρατίας, που υποστήριζε ο ίδιος. Στο διάστημα αυτό, επίσης, εξέφρασε απόψεις που ήταν σχετικές με τη φιλική του στάση προς το πρόσωπο των Μακεδόνων και αντίθετες με τις επικρατούσες απόψεις της αθηναϊκής κοινωνίας.

Πανελλήνια Ιδέα

Η βιβλιογραφική έρευνα μαρτυρά πως ο Ισοκράτης με το έργο του παρότρυνε στον Φίλιππο να ηγηθεί στον πόλεμο εναντίον της Περσίας.¹¹⁵ Ο αδιάκοπος αγώνας του Ισοκράτη για την επαναφορά της πανελληνίας ειρήνης δεν είναι μια πρωτότυπη κίνηση αλλά και άλλοι στοχαστές παλιότερα είχαν ασχοληθεί με το δυσεπίλυτο ζήτημα, αλλά το συγγραφικό σθένος του Ισοκράτη ξεπερνά κάθε προηγούμενη απόπειρα, καθώς προκαλεί απίστευτη συγκίνηση όταν περιγράφει τις δύσκολες καταστάσεις, τις συμφορές που στρέφουν τους Έλληνες στην αλληλοεξόντωση. Οι ελληνικές πόλεις παρά τις φαινομενικές διαφορές, αποτελούσαν ενιαίο σώμα με κοινά χαρακτηριστικά και κοινά συμφέροντα. Για τον Ισοκράτη ήταν πολύ λυπηρό και δυσβάσταχτο γεγονός ο εμφύλιος πόλεμος των Ελλήνων.¹¹⁶ Από το κείμενο, του Παναηγυρικού εξάγεται το συμπέρασμα ότι ο Ισοκράτης γνώριζε ότι για την πανελλήνια ενότητα είχαν ήδη μιλήσει πνευματικοί άνθρωποι και πολιτικοί.¹¹⁷ Δηλώνει, όμως, με υπέρμετρη αλαζονεία ότι δε θα έχει καμία δυσκολία στο να τους ξεπεράσει και υποστηρίζει πως αυτά για τα οποία θα μιλήσει, εξαιτίας της πολυπλοκότητάς τους, επιδέχονται ποικίλες προσεγγίσεις. Επομένως, η σύλληψη του σχεδίου για συμφιλίωση των ελληνικών πόλεων και για κοινή δράση τους εναντίον των βαρβάρων, δεν ανήκει στον Ισοκράτη. Προηγήθηκαν αρκετοί, τόσο στην Αθήνα όσο και στη Σπάρτη, που είχαν παρόμοιο τρόπο σκέψης. η εξιδανίκευση του παρελθόντος εξυπηρετούσε τους πολιτικούς σκοπούς του εκάστοτε ρήτορα.

Η ανωτερότητα της αθηναϊκής ηγεμονίας του 5^{ου} αιώνα υπάρχει στα ρητορικά των αρχών του 4^{ου} αιώνα π.Χ. την περίοδο λίγο πριν την έναρξη της δεύτερης Αθηναϊκής συμμαχίας. Εκείνη τη περίοδο οι Αθηναίοι ρήτορες και πολιτικοί ευελπιστούσαν σε μια ανάκαμψη των ελληνικών δυνάμεων και τη συσπείρωση αξιόλογης δύναμης για την αντιμετώπιση του περσικού κινδύνου. Επιπλέον, στην παράγραφο 80 του Παναηγυρικού ο Ισοκράτης τονίζει ότι όσον αφορά τα κατορθώματα κατά τη διάρκεια του τρωικού πολέμου, βρέθηκαν ποιητές και σοφιστές που επαίνεσαν τα πεπραγμένα των ηρώων, σε αντίθεση με τους ήρωες των Μηδικών πολέμων, κατά τους οποίους οι ήρωες φαίνονται λησμονημένοι.¹¹⁸ Μολαταύτα, ο Ισοκράτης θεωρεί ότι υπάρχει εξήγηση, δηλαδή ότι τα κατορθώματά τους ήταν τόσο μεγαλοπρεπή, που ήταν αδύνατον να διατυπωθούν με λέξεις οι σκέψεις των διανοητών.¹¹⁹ Στην παράγραφο 85, ο Ισοκράτης μιλάει για τις σχέσεις Αθήνας και Σπάρτης κατά τα χρόνια των συγκρούσεων με τους Πέρσες.¹²⁰ Στο σημείο αυτό επαινούνται τόσο οι Αθηναίοι όσο και οι Σπαρτιάτες για τις σχέσεις συναγωνισμού ανάμεσά τους, καθώς δεν προσπάθησαν να οικειοποιηθούν την κατάσταση για ιδιοτελείς σκοπούς, αλλά επεδίωξαν να συνεισφέρουν όσο το δυνατόν περισσότερο για το κοινό συμφέρον ολόκληρου του ελληνισμού.¹²¹ Ο Ισοκράτης πίστευε με υπέρμετρο εγωισμό ότι μπορεί να ξεπεράσει τους πνευματικούς ανθρώπους, που είχαν μιλήσει

¹¹⁵ Ξάνθου 2001: 18

¹¹⁶ Ισοκράτους, *Φίλιππος*, 5.126

¹¹⁷ Στεργιούλης 2018: 515

¹¹⁸ Ισοκράτους, *Παναηγυρικός*, 4. 80

¹¹⁹ Ράπτης 2010: 195

¹²⁰ Ισοκράτους, *Παναηγυρικός*, 4. 85

¹²¹ Ισοκράτους, *Παναηγυρικός*, 4. 85

για πνεύμα ενότητας στο έργο τους.¹²² Η σύλληψη του σχεδίου ενότητας και σύμπραξης μεταξύ όλων των Ελλήνων, δεν αποτελεί πρωτότυπη ιδέα του ρήτορα, καθώς τόσο πολίτες της Αθήνας όσο και Σπαρτιάτες είχαν διακηρύξει την ανάγκη ενότητας της Ελλάδας. Ο στρατηγός Βρασίδης της Σπάρτης τόνιζε ανά περιόδους την πεποίθησή του, ότι δηλαδή η Σπάρτη πρέπει να θέτει ως στόχο την ελευθερία και τη σύμπραξη όλων των Ελλήνων. Απόψεις για τη σημαντικότητα της συμφιλίωσης των Ελλήνων υπήρχαν και στο αθηναϊκό στρατόπεδο.¹²³ Είναι αλήθεια ότι ο Αριστοφάνης σε όλο το εύρος των κωμωδιών υπογραμμίζει την αναγκαιότητα της ενότητας, ενώ ο ρήτορας Γοργίας με τον *Ολυμπιακόν* προτρέπει τον ελληνικό λαό να δράσει με ενότητα και να καταλάβουν τις πόλεις που είχαν περάσει στην κατοχή των βαρβάρων.¹²⁴ Επιπρόσθετα, ο Λυσίας στον Επιτάφιο του επιχειρηματολόγησε σθεναρά για τη σημαντικότητα της σύμπραξης.¹²⁵

Ο ίδιος ο Ισοκράτης στους λόγους του, με προξάρχοντες τον *Πανηγυρικόν*, τον *Προς Φίλιππον* και τον *Παναθηναϊκό* επισήμανε τη σημαντικότητα της λήψης της ηγεμονικής θέσης των Ελλήνων από τους Αθηναίους.¹²⁶ Παρόλο που ο Ισοκράτης είχε ασκήσει δριμυία κριτική στις στρατηγικές του Περικλή κατά τα πρώτα έτη του Πελοποννησιακού πολέμου και ταυτίστηκε όσον αφορά τη συγκεκριμένη άποψη με όσους αντιμάχονταν τον Περικλή, οι επιρροές που δέχθηκε από τον Περικλή είναι αξιοσημείωτες. Μάλιστα, το σχέδιο που ακολουθεί ο Ισοκράτης στον Πανηγυρικό αποτελεί στην ουσία πιστή αντιγραφή του σχεδίου του Περικλή για την ενότητα. Ο Ισοκράτης θεωρεί ότι η Αθήνα είχε λάβει ανά περιόδους την ηγεμονία της Ελλάδας και μάλιστα σε αρκετά κρίσιμες περιόδους αλλά με επιτυχία, καθώς όχι μόνο δεν αυτομόλησε στον βαρβαρικό λαό, αλλά σεβάστηκε και τους συμμάχους της.¹²⁷ Στον Πανηγυρικό του Ισοκράτη γίνονται κάποιες υπόνοιες για την αποτυχία από την πλευρά της Σπάρτης στο θέμα της διατήρησης της ενότητας.¹²⁸ Ο Περικλής με τη σειρά του επαινούσε την Αθήνα, όπως γίνεται κατανοητό και από τον Θουκυδίδη, για την ελευθερία που επιδεικνύουν στην ιδιωτική και δημόσια ζωή.¹²⁹ Ο Περικλής αποδίδει μία σχεδόν ιδανική πόλη στο πρόσωπο της Αθήνας, καθώς τονίζει πως η ανιδιοτέλεια και παροχή αρωγής προς το συνάνθρωπο δεν πραγματώνεται από την πίεση του νόμου, αλλά από το εσωτερικό αίσθημα του σεβασμού προς το συνάνθρωπο.¹³⁰ Ο Ισοκράτης επηρεασμένος από την άποψη του Περικλή για τον στόχο του δημοκρατικού καθεστώτος, δηλαδή την εξυπηρέτηση των συμφερόντων των πολλών, τονίζει ότι είναι σημαντική η δυνατότητα που παρέχεται σε κάθε Αθηναίο πολίτη, δηλαδή να εισέρχεται στα κοινωνικά αξιώματα, χωρίς να χρειάζεται να είναι από αριστοκρατική γενιά ή να έχει περιουσία.¹³¹ Επίσης, ο Ισοκράτης παραθέτει μία αρκετά προοδευτική άποψη για τα δεδομένα της εποχής. Ισχυρίζεται ότι η ιδανική μορφή του δημοκρατικού πολιτεύματος ξεχωρίζει για την αποφυγή παράνομων και εγκληματικών ενεργειών, όχι λόγω του φόβου της

¹²² Στεργιούλης 2018: 515

¹²³ Στεργιούλης 2018: 515

¹²⁴ Στεργιούλης 2018 : 515

¹²⁵ Λυσίας Επιτάφιος ,25-26

¹²⁶ Στεργιούλης 2018: 515

¹²⁷ Ισοκράτους *Πανηγυρικός*,4. 119

¹²⁸ Ισοκράτους *Πανηγυρικός*, 4.131-132

¹²⁹ Θουκυδίδου *Ιστορία*, 2, 37-41

¹³⁰ Στεργιούλης 2018: 519

¹³¹ Hornblower 2006:531

επερχόμενης τιμωρίας, αλλά από αληθινό σεβασμό.¹³² Επιπλέον, η συγκεκριμένη άποψη είναι δυνατό να συσχετιστεί με την αντίστοιχη άποψη του Περικλή, που διατυπώνεται στο δεύτερο βιβλίο των Ιστοριών του Θουκυδίδη.¹³³

Στο κείμενο, ο Περικλής τονίζει ότι οι Αθηναίοι δεν προβαίνουν σε παράβαση του νόμου κυρίως λόγω του εσωτερικού σεβασμού και της ύπαρξης της αυτοπειθαρχίας μέσω της οποίας πραγματώνουν οι Αθηναίοι πολίτες την συνειδητή υπακοή στους ηγέτες και στο νομικό πλαίσιο.¹³⁴ Επίσης, ο Περικλής τόνιζε πως είχαν θεσπιστεί μέτρα για την προστασία όσων είχαν υποστεί κάποια αδικία και επίσης επιβαλλόταν η «ποινή» της ντροπής για όσους παραβίαζαν τους άγραφους κανόνες.¹³⁵ Όπως συμβαίνει και στον Πανηγυρικό, έτσι και στον Θουκυδίδη γίνεται αναφορά σε γιορτές. Ο Ισοκράτης κρίνει με θετική διάθεση αυτούς που καθιέρωσαν τους εορτασμούς, καθώς θεωρείται, κατά τον ρήτορα μία αρκετά κατάλληλη ευκαιρία, για να ξεκουραστούν από το μόχθο της δυσχερούς καθημερινής ζωής.¹³⁶ Επιπλέον, πιστεύει ο ρήτορας ότι οι γιορτές είναι η κατάλληλη περίσταση, ώστε να μοιραστεί κανείς πράγματα και καταστάσεις με τους δικούς του ανθρώπους, αλλά και μέσα από την κοινωνικοποίηση να γνωρίσει νέες κοσμοθεωρίες.¹³⁷ Ο Περικλής τονίζει τη συνήθεια της Αθήνας να υποδέχεται, όπως πρέπει τους ξένους, αναφορά που κάνει νύξη για τον σπαρτιατικό λαό, ο οποίος δεν ήταν ιδιαίτερα δεκτικός με τους ξένους.¹³⁸

¹³² Ισοκράτους, Πανηγυρικός,4.78

¹³³ Θουκυδίδης, Ιστορία, Βιβλίο 2, παράγραφος 37.3

¹³⁴ Θουκυδίδης, Ιστορία, Βιβλίο 2, παράγραφος 37.3

¹³⁵ Στεργιούλης 2018:520

¹³⁶ Ισοκράτους, Πανηγυρικός,4.43

¹³⁷ Ισοκράτους, Πανηγυρικός,4.43

¹³⁸ Θουκυδίδης, Ιστορία, Βιβλίο 2, παράγραφος 39.1

Το ιδανικό πολίτευμα σύμφωνα με τον Ισοκράτη

Ο Ισοκράτης πίστευε πως θεωρητικά μπορούσε κάποιος να πλάσει την εικόνα ενός ιδανικού κράτους, το οποίο δεν ήταν απαραίτητο να ταυτίζεται με το προγονικό πολίτευμα. Ωστόσο, το παραδοσιακό πολίτευμα παρείχε πάντοτε τα περισσότερα πλεονεκτήματα και οφέλη.¹³⁹ Ο Ισοκράτης αναφορικά με τα ζητήματα της εξωτερικής πολιτικής της Αθήνας, ακολουθεί ιδιαίτερη πολιτική, στους λόγους του δεν τάσσεται υπέρ του ολιγαρχικού ή αριστοκρατικού πολιτεύματος, αντιθέτως, αυτοπροβάλλεται ως θερμός υποστηρικτής της δημοκρατίας, επιδιώκοντας την επαναφορά στην «πάτριο πολιτεία»¹⁴⁰, έχοντας κάνει κάποιες τροποποιήσεις στο νου του όσον αφορά αυτή τη μορφή διακυβέρνησης. Κατηγορεί τους σύγχρονους πολιτικούς, οι οποίοι διαστρεβλώνουν τις βασικές αρχές και τους θεσμούς της δημοκρατίας, καθώς αναλώνονται στα δικαστήρια και στην Βουλή, σπαταλώντας το χρόνο τους με θέματα μηδαμινής σημασίας που προωθούν τα προσωπικά τους συμφέροντα, παραγκωνίζοντας το όφελος της πόλης¹⁴¹ και της Ελλάδας γενικότερα. Τους επιρρίπτει βαρύτερες ευθύνες για την παρακμή της Αθήνας και του πολιτεύματος της.¹⁴² Στον *Άρεοπαγитικό* που συντάχθηκε στα έτη 358-354 π.Χ., ο Ισοκράτης στρέφεται κατά του σύγχρονου δημοκρατικού πολιτεύματος, το οποίο θεωρεί πως έχει προκαλέσει αρκετές συμφορές όσον αφορά τόσο την εσωτερική όσο και την εξωτερική πολιτική της Αθήνας. Αντιπαραβάλλει, λοιπόν, μία εξιδανικευμένη πάτρια πολιτεία, που παραπέμπει στην εποχή του Κλεισθένη και του Σόλωνα¹⁴³ και η οποία κρίνεται ως η μορφή διακυβέρνησης με τα περισσότερα πλεονεκτήματα.¹⁴⁴

Ο Ισοκράτης εξετάζει όλους τους κορυφαίους πολιτικούς άνδρες της Αθήνας αναφορικά με το επίπεδο της γνώσης και της μόρφωσης τους. Συμπέρανε ότι μόνο η ελίτ του πνεύματος κατέστησε ένδοξη την πόλη.¹⁴⁵ Ο ίδιος διαπιστώνει ότι η εκπαίδευση των παιδιών ήταν πολύ κατώτερη από τις προσδοκίες των γονέων. Η παιδεία αυτή που θα ελεγχόταν από το κράτος, έπρεπε, σύμφωνα με τον Ισοκράτη να διαφοροποιείται ανάλογα με την κοινωνική τάξη, στην οποία θα απευθυνόταν. Οι νέοι με τη μικρότερη οικονομική άνεση θα τρέπονταν προς τη γεωργία και το εμπόριο, ενώ οι πλουσιότεροι νέοι θα ήταν υποχρεωμένοι να ασχοληθούν με τις φιλοσοφικές σπουδές καθώς και με κάποιο είδος ανώτερης στρατιωτικής προετοιμασίας.¹⁴⁶ Για τον Ισοκράτη μια δημοκρατία με ισχυρό αριστοκρατικό χαρακτήρα φαίνεται ως η πλέον

¹³⁹Ισοκράτης, *Πρός Νικοκλέα*,2.12

¹⁴⁰Ισοκράτης, *Παναθηναϊκός*,12.12

¹⁴¹Ισοκράτης, *Παναθηναϊκός*,12.12, Αντίθετη είναι η γνώμη των ρητόρων του 4 ου αιώνα π.Χ., που υποστηρίζουν ότι οι δικανικοί λόγοι είναι σημαντικοί, καθώς οδηγούν στην τιμωρία αυτών που δεν μπορούν να συμβιβαστούν με τους θεσμούς και τους νόμους και θέτουν σε κίνδυνο το πολίτευμα. . Βλ. Λυσ., Κατά Ερατ. 35. Λυσ., Κατά Σιτ. 17-20. Λυσ., Κατά Αλκ.1,11. Δημοσθ., Περί Παραπρ. 285 και 342 κ. εξ. Δημοσθ., Κατά Αριστογ.1, 20 και 25. Δημοσθ., Περί του στεφ. τριηρ. 15, Δημοσθ., Προς Φαίν. 2 και9. Δημοσθ., κατά Νεαίρ. 112. Αισχ., Κατά Κτησ. 235.

¹⁴²Ισοκράτης, *Περί Αντιδόσεως*,15.283-285

¹⁴³ Αλεξίου 2016 :230

¹⁴⁴Ισοκράτης, *Άρεοπαγитικός*,7. 17 «ἤς οὐκ ἂν εὐροίμεν οὔτε δημοτικωτέραν οὔτε τῇ πόλει μᾶλλον συμφέρουσαν»

¹⁴⁵ Jaeger 1974 :434

¹⁴⁶ Mathieu 1995 :220

κατάλληλη να επιδιωχθεί και την θεωρεί κατάλληλη ακριβώς γιατί έχει δοκιμαστεί κατά τη περίοδο της ακμής της Αθήνας. Ταυτόχρονα, η αδιάκοπη προσπάθεια του Ισοκράτη στο πλαίσιο της πολιτικής του αγωγής να συνδέει πάντα την ηθική με την πολιτική, φανερώνει την επιρροή του από τον Σωκράτη.¹⁴⁷ Ο Ισοκράτης λοιπόν ευελπιστούσε να επανέλθει το πολίτευμα πριν από τους Περσικούς Πολέμους, το οποίο εκπροσωπούσαν ο Σόλων και ο Κλεισθένης,¹⁴⁸ άλλωστε ο λόγος του αναφέρεται αποκλειστικά σε εκείνη την ιδανική μορφή πολιτεύματος, όπως παρατήρησε ο Διονύσιος Αλικαρνασσεύς.¹⁴⁹ Ο Ισοκράτης πίστευε πως θεωρητικά μπορούσε κάποιος να πλάσει την εικόνα ενός ιδανικού κράτους, το οποίο δεν ήταν απαραίτητο να ταυτίζεται με το προγονικό πολίτευμα. Ωστόσο, οι δύο όροι συνέκλιναν σε ένα, στο γεγονός ότι το παραδοσιακό πολίτευμα παρείχε πάντοτε τα περισσότερα πλεονεκτήματα και οφέλη.

Ο Ισοκράτης στον *Ευαγόρα* εισάγει μία αριστοκρατία ιδεών και αξιών και όχι σε ένα μεμονωμένο τρόπο διακυβέρνησης. Ο τρόπος άσκησης της εξουσίας από τον Ευαγόρα εμφορείται από τη συνένωση κάθε τύπου διακυβέρνησης. Ο Ισοκράτης δεν επικεντρώνεται στη διατύπωση μιας ακριβούς πολιτικής ορολογίας αλλά στην ηθική και πνευματική εξύψωση της ηγετικής προσωπικότητας, ανεξαρτήτως πολιτεύματος. Επιπλέον, με τον όρο πολιτεία εννοεί κάθε μορφή διακυβέρνησης, είτε πολιτική είτε στρατιωτική, χωρίς να ενδιαφέρεται για τον σχολαστικό διαχωρισμό των πολιτευμάτων.¹⁵⁰ Ο ρήτορας περιγράφει τον ιδανικό τύπο της βασιλείας του Ευαγόρα, ο οποίος είναι αρκετά διαφορετικός από την τυραννική μοναρχία. Αν και ο Ευαγόρας δεν λαμβάνει την εξουσία του με νόμιμα και δημοκρατικά μέσα, ο τρόπος που εφαρμόζει τη βασιλεία παραπέμπει στις δημοκρατικές αξίες και έτσι ο Ισοκράτης κατορθώνει να συνδέσει τη δημοκρατία με την αριστοκρατική ελίτ και γενικότερα με το μοναρχικό καθεστώς.¹⁵¹ Ο Ισοκράτης στην παράγραφο 11 του *Πανηγυρικού* αναφέρεται στα άτομα που προέρχονται από τα ανώτερα αξιώματα και όχι στους απλούς πολίτες.¹⁵² Επειδή, λοιπόν, έκρινε τους ιδιώτες ως ανόητους και απαίδευτους, πίστευε ότι δεν έχουν την ικανότητα να σκεφτούν σωστά όσον αφορά τα επιχειρήματα που παραθέτει. Γι' αυτό το λόγο, θεωρεί ότι εκείνοι που θα κατανοήσουν με τον πιο εμπεριστατωμένο τρόπο τα λεγόμενα του, είναι οι πολιτικοί και στρατιωτικοί ηγέτες, που θα πραγματοποιήσουν τις προτάσεις του, όπως και οι πνευματικοί άνθρωποι που θα ταχθούν με τις απόψεις του ρήτορα. Στις παραγράφους 139-146, ο Ισοκράτης κρίνει ως ορθότερο το πολίτευμα της πάτριου πολιτείας και παραθέτει δύο βασικά πλεονεκτήματα σε σχέση με τη δημοκρατία στη σύγχρονη μορφή της¹⁵³. Αρχικά, τονίζει ότι ο λαός σε εκείνη την αρχαία πολιτεία είχε τη δυνατότητα να εκλέγει άρχοντες προσηλωμένους στα δημοκρατικά ιδεώδη και να αξιοποιείται δημιουργικά η γνώμη των αρίστων, ενώ η επιλογή μέσω κλήρωσης θέτει σε δεύτερη μοίρα την αξία του ατόμου και επικεντρώνεται στη τύχη. Επιπρόσθετα, ο λαός δεν φοβάται για τη διακυβέρνηση του κράτους, καθώς οι εύποροι άνδρες δεν προσμένουν κάποιο ιδιαίτερο χρηματικό κέρδος, αφού δεν τους είναι αναγκαίο.

¹⁴⁷ Mathieu 1995:56

¹⁴⁸ Gagarin 2000 :4

¹⁴⁹ Mathieu 1995: 211

¹⁵⁰ Αλεξίου 2016: 207

¹⁵¹ Αλεξίου 2016: 209

¹⁵² Ράπτης 2010 :168

¹⁵³ Bearzot 2003 :332

Στην παράγραφο 147 του *Παναθηναϊκού*, ο Ισοκράτης, τονίζει ότι ο λαός πίστευε ότι η δημοκρατία είχε όλα τα απαραίτητα εχέγγυα για να είναι το κυρίαρχο πολίτευμα, μέχρι τη στιγμή που ο Πεισίστρατος ανέλαβε τη εξουσία και όντας αρχηγός του λαού, επέβαλλε εξοντωτικές ποινές στους καλύτερους πολίτες με την πρόφαση ότι έχουν δημιουργήσει μία συνωμοσία υπέρ του ολιγαρχικού πολιτεύματος με στόχο την κατάλυση των δημοκρατικών αξιών.¹⁵⁴ Παρουσιάζοντας, λοιπόν, τον τύραννο ως δημαγωγό ο Ισοκράτης κατορθώνει να δημιουργήσει μία συσχέτιση μεταξύ των προσχημάτων που αξιοποιούνται από τον τύραννο, με σκοπό να αναλάβει την εξουσία εκπληρώνοντας την προσωπική του ματαιοδοξία, με τις τεχνικές που χρησιμοποιούν οι δημαγωγοί.¹⁵⁵ Με αυτό τον τρόπο, ο Ισοκράτης δυσφημεί τις τακτικές των δημοκρατικών ηγετών και δείχνει ότι στην παράδοση της αθηναϊκής κοινωνίας είναι έχει γίνει αποδεκτό το δημοκρατικό ιδεώδες. Υπογραμμίζει ότι το έχουν ενστερνιστεί οι Αθηναίοι σε τέτοιο βαθμό, που ακόμα και η Σπάρτη επηρεάστηκε ιδιαίτερα από αυτό το πολίτευμα, το οποίο έχει στοιχεία από τη δημοκρατία και την αριστοκρατία. Τα στοιχεία που εμπεριείχε το ιδανικό πολίτευμα ήταν οι αιρετοί άρχοντες, η ύπαρξη ενός συμβουλίου από γέροντες, θεσμός που παρέπεμπε στον Άρειο Πάγο, αλλά και η ισότητα μεταξύ των πολιτών παρόμοιας κοινωνικής τάξης. Στο ιδανικό πολίτευμα του Ισοκράτη, δεν καθίσταται δυνατή η ύπαρξη μίας απόλυτης ισότητας, όπως και ο άμεσος έλεγχος των εξουσιών από το λαό, γεγονός που δείχνει τα στενά όρια που θέτει ο ρήτορας σε μία ορθή δημοκρατία.¹⁵⁶ Μάλιστα, προς επίρρωση αυτής της θέσης αξίζει να αναφέρουμε ότι στον *Άρεοπαγитικό* αυτοπαρουσιάζεται ως υπερασπιστής του δημοκρατικού καθεστώτος.¹⁵⁷ Θεωρεί πως η δημοκρατία στην Αθήνα είναι επιφανειακή και θεωρεί σημαντικό να γίνει κατανοητό το πραγματικό νόημα του πολιτεύματος. Επιπλέον, ο Ισοκράτης δεν έχει κατά νου την επιβολή ολιγαρχικού καθεστώτος, αλλά προσπαθεί να επαναφέρει τη δημοκρατία. Γίνεται, λοιπόν σαφές ότι ο Ισοκράτης παραπέμπει έντονα σε υποστηρικτή της πατρίου πολιτείας, αλλά δεν αξιοποιεί αυτή την προσωνυμία, καθώς θα δημιουργούσε αμφιβολία στους πολίτες όσον αφορά το δημοκρατικό του ήθος.¹⁵⁸ Η παρερμηνεία, λοιπόν των δημοκρατικών αξιών από τον Ισοκράτη, παραπέμπει σε πολλές εκδοχές και χρησιμοποιείται στην παράγραφο 61 του *Άρεοπαγитικού* λόγου του ρήτορα.¹⁵⁹

¹⁵⁴ Ισοκράτους, *Παναθηναϊκός*, 12. 147-148

¹⁵⁵ Bearzot 2003: 332

¹⁵⁶ Bearzot 2003: 333

¹⁵⁷ Bearzot 2003: 322

¹⁵⁸ Baynes 1955: 164: Είναι πολύ πιθανόν η αναφορά στην πατρίο πολιτεία να έφερνε συνειρμικά στο μυαλό τον ολιγαρχικό χαρακτήρα του Θηραμένη και έτσι ο στόχος του να παρουσιάσει τον εαυτό του ως ένθερμο υποστηρικτή της δημοκρατίας, θα είχε αποτύχει.

¹⁵⁹ Ισοκράτους, *Άρεοπαγитικός*, 7.61: οἶδα γὰρ τοὺς τε προγόνους τοὺς ἡμετέρους ἐν ταύτῃ τῇ καταστάσει πολυτῶν ἄλλων διενεγκόντας, καὶ Λακεδαιμονίους διὰ τοῦτο κάλλιστα πολιτευομένους, ὅτι μάλιστα δημοκρατούμενοι τυγχάνουσιν. ἐν γὰρ τῇ τῶν ἀρχῶν αἵρέσει καὶ τῷ βίῳ καθ' ἡμέραν καὶ τοῖς ἄλλοις ἐπιτηδεύμασιν ἴδοιμεν ἄνπαρ' αὐτοῖς τὰς ἰσότητας καὶ τὰς ὁμοιότητας μᾶλλον ἢ παρὰ τοῖς ἄλλοις ἰσχυούσας· οἷς αἱ μὲν ὀλιγαρχίαι πολεμοῦσιν, οἱ δὲ καλῶς δημοκρατούμενοι χρώμενοι διατελοῦσιν».

Πανηγυρικός: Πανελλήνιος χαρακτήρας ή έμμεσος έπαινος της Αθηναϊκής Πολιτείας

Ο Ισοκράτης μέσα από τον *Πανηγυρικό* του λόγο είχε κατά νου να επιτελέσει δύο στόχους, δηλαδή τον επαναπροσδιορισμό των σχέσεων μεταξύ των πόλεων της Ελλάδας, καθώς και την ενεργοποίηση των Ελλήνων συνολικά για την έναρξη πολέμου εναντίον των βαρβάρων.¹⁶⁰ Αρκετοί συγγραφείς λόγω της αβρότητας και των ευγενικών τους φρονημάτων επιζητούν από το κοινό την κατανόηση όσον αφορά τη διατύπωση των απόψεών τους. Όμως, ο συγγραφέας του *Πανηγυρικού* λόγω της αυτοπεποίθησης, από την οποία διακατέχεται, δεν επιζητά την επιεική στάση από μέρους του ακροατηρίου, αλλά επιθυμεί να είναι αρκετά αυστηροί απέναντί του, αν δεν καταφέρει να τους πείσει για τη σημαντικότητα των απόψεών του.¹⁶¹ Στην παράγραφο 16 ο Ισοκράτης παρουσιάζεται με αλαζονεία, καθώς μέσα από το λόγο του αποπειράται να ακυρώσει τις προγενέστερες πράξεις άλλων ρητόρων που αφορούσαν τη σύμπραξη των Ελλήνων.¹⁶² Γι' αυτό το λόγο θεωρεί ότι η άποψή τους είναι εκτός πραγματικότητας και χωρίς στέρεη βάση, αφού δεν επικεντρώνονται στην φιλειρηνική σχέση μεταξύ της Αθήνας και της Σπάρτης. Η σύμπραξη των Ελλήνων για ένα κοινό σκοπό ήταν σημαντικός όρος για την εκκίνηση του πολέμου κατά των Περσών.¹⁶³

Πολλοί ρήτορες είχαν μιλήσει ως τότε για την ανάγκη ενότητας των Ελλήνων με την ειδοποιό διαφορά του Ισοκράτη σε σχέση με τους υπόλοιπους ομιλητές, να είναι ότι ο Ισοκράτης κατόρθωσε να συνδέσει την προπαγάνδα υπέρ της ελληνικής ομόνοιας με την τοποθέτηση υπέρ της αθηναϊκής πολιτικής και υποστηρίζοντας την πολεμική αναμέτρηση κατά του περσικού στρατού.¹⁶⁴ Επιδεικνύει, λοιπόν, με στόμφο τη δική του προσέγγιση για την επίτευξη συμφωνίας μεταξύ ολόκληρου του ελληνικού πληθυσμού. Μάλιστα, στη συνέχεια του λόγου του εκθέτει συγκεκριμένες απόψεις για το θέμα σε αντίθεση υπόλοιπους ρήτορες.¹⁶⁵ Στην παράγραφο 17, ο ρήτορας αναφέρει την ισορροπία των δύο μεγάλων δυνάμεων στον ελληνικό χώρο, της Αθήνας και της Σπάρτης.¹⁶⁶ Τονίζει λοιπόν, την ανάγκη οι πόλεις που αποτελούν δορυφόρους της μίας ή της άλλης παράταξης, να καθίστανται όσον αφορά τη δύναμη κατανεμημένες ισόποσα, ώστε να μην αποπειρώνται οι δύο πόλεις να εξασφαλίζουν μεταξύ τους την ανωτερότητα, αλλά να προστρέξουν προς τις διαφορές που μπορεί να ανακύψουν με πολεμικές συγκρούσεις και οφέλη από τους Πέρσες.¹⁶⁷ Με κάθε ευκαιρία ο Ισοκράτης αναφέρει την προθυμία των Σπαρτιατών να συμπολεμήσουν με τους Αθηναίους για την αντιμετώπιση του εχθρού, υποστηρίζοντας με αυτό τον τρόπο και τις πολιτικές βλέψεις και δείχνοντας την αποτελεσματικότητα και των δύο πόλεων στον κοινό αγώνα εναντίον των Περσών. Στην παράγραφο 20, η ομόνοια των Ελλήνων που εξαρτάται από τις ειρηνικές τάσεις μεταξύ της Αθήνας και της Σπάρτης, απαιτεί αποφυγή των εμμοιικών απόψεων κατά τα προγενέστερα χρόνια. Από τη μία, η Αθήνα είχε την τιμητική της, γιατί μέσα από τη νίκη της

¹⁶⁰ Mathieu 1995: 110

¹⁶¹ Ράπτης 2010 :171

¹⁶² Ράπτης 2010: 172

¹⁶³ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4. 15-18

¹⁶⁴ Mathieu 1995 :111

¹⁶⁵ Ράπτης 2010: 172

¹⁶⁶ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4. 17

¹⁶⁷ Ράπτης 2010 :172-173

στη ναυμαχία της Σαλαμίνας στάθηκε ικανή να βοηθήσει την ίδια, τη Σπάρτη, τον ελληνισμό στο σύνολο του καθώς και ολόκληρη την Ευρώπη.¹⁶⁸ Θεωρεί, λοιπόν, ο ρήτορας ότι είναι ένα υψίστης σημασίας ζήτημα να σταματήσει η Σπάρτη να θεωρεί ότι η Ελλάδα είναι κτήμα της, γιατί θα είναι η μοναδική υπεύθυνη για τα δεινά του ελληνικού πληθυσμού γενικά.

Ο Ισοκράτης, λοιπόν, με έμμεση αναφορά στη Σπάρτη, καταφέρνει να τη συγκρίνει με την Αθήνα, αν και δεν το παραθέτει κατά λέξη, να κρίνει τη δεύτερη ως καταλληλότερη για τη λήψη της αρχηγείας των Ελλήνων. Ήταν υπαρκτή λοιπόν η θέλησή του να ωραιοποιήσει την αθηναϊκή ηγεμονία, ωστόσο, επιχειρούσε διαρκώς να οριοθετεί αυτή την τάση, ώστε να μην προκαλέσει δυσάρεστα συναισθήματα στους υπόλοιπους Έλληνες και ιδίως στο σπαρτιατικό λαό. Ο ρήτορας θεωρεί ότι αναγκαίος όρος για την επίτευξη της συμφιλίωσης είναι η συμφιλίωση πρωταρχικά των δύο μεγάλων ηγεμονικών πόλεων, δηλαδή της Αθήνας και της Σπάρτης, καθώς οι υπόλοιπες ελληνικές πόλεις είναι φιλικά διακείμενες στη μία ή στην άλλη πλευρά.¹⁶⁹ Ο Ισοκράτης ασφαλώς τόνιζε πως ο λόγος του δημιουργήθηκε προς όφελος όλης της Ελλάδας και όχι μόνο για μια πόλη την Αθήνα.¹⁷⁰ Ο ρήτορας δήλωνε από το προοίμιο ότι οι αναφορές σε θέματα που αποτελούν κομμάτι της ρητορικής παράδοσης και άρα και το παράδειγμα των Περσικών πολέμων τα αξιοποιούσε με τέτοιο τρόπο προκειμένου να υλοποιήσει τους εκάστοτε σκοπούς του, δηλαδή, γινόταν απ' την αρχή νύξη στην Πανελλήνια Ιδέα.¹⁷¹

Παρόλ' αυτά μέσω της επιχειρηματολογίας του επιδιώκει να είναι απαραίτητο να λάβει την ηγεμονία του συνόλου των Ελλήνων η Αθήνα, επειδή είναι η παλαιότερη χρονολογικά ελληνική πόλη, η πιο μεγαλοπρεπής, εκείνη με τον ισχυρότερο ναυτικό στόλο, αλλά είναι επίσης και ανώτερη σε πολιτισμικά ζητήματα.¹⁷² Ο Ισοκράτης υπογράμμισε μεταξύ άλλων ότι η ηθική και πνευματική υπεροχή της Αθήνας μπορούσε να βοηθήσει και στην εξασφάλιση της δικαιοσύνης, καθώς και στην προστασία των ελληνικών συμφερόντων.¹⁷³ Επιπλέον, γίνεται λόγος στις παραγράφους 28-33 στα Ελευσίνια Μυστήρια και στο έθιμο της αποστολής προσφορών ανά έτος στην Ελευσίνα.¹⁷⁴ Στην παράγραφο 28 ο ρήτορας αναφέρει ότι θα κάνει λόγο για ένα μυθικό συγκεκριμένο, το οποίο αξίζει να ειπωθεί.¹⁷⁵ Ο μύθος είναι αυτός της Δήμητρας και της Περσεφόνης, που απήγαγε ο θεός Πλούτωνας και για το λόγο αυτόν η Δήμητρα περιπλανιόταν, περίλυπη, αναζητώντας την αγαπημένη της κόρη. Όταν κάποτε έφτασε στην Ελευσίνα, όπου οι ντόπιοι της πρόσφεραν φιλοξενία, την έκαναν να νιώσει ξανά χαρά, έπειτα από ένα μεγάλο χρονικό διάστημα.¹⁷⁶ Η θεά προς ανταπόδοση τους έδωσε δύο δώρα, τους καρπούς και τη δυνατότητα τέλεσης των Ελευσίνιων Μυστηρίων.¹⁷⁷ Στην παράγραφο 38, ο Ισοκράτης εκτιμά ότι η προσφορά της Αθήνας με την προώθηση της καλλιέργειας των δημητριακών από τη μία και με την αναζήτηση νέων εδαφών από την άλλη,

¹⁶⁸ Ράπτης 2010 :174-175

¹⁶⁹ Ράπτης 2010: 171

¹⁷⁰ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4. 6, 74, 187.

¹⁷¹ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4.. 3, 9.

¹⁷² Ράπτης 2010: 18

¹⁷³ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4. 20

¹⁷⁴ Mathieu 1995: 112

¹⁷⁵ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4.28 «καὶ γὰρ εἰ μὴ μὴ ὁ λόγος γέγονεν, ὅμως αὐτῶ καὶ νῦν ῥηθῆναι προσήκει.»

¹⁷⁶ Gantz 1993:65-66

¹⁷⁷ Τρέμμα 2007 :21-22

μέσω της αποικιστικής πολιτικής, αναδεικνύει την αξιοσέβαστη προσφορά της.¹⁷⁸ Δηλαδή, η Αθήνα βοήθησε ιδιαίτερα στην επιβίωση του τόπου αλλά και την ανάπτυξή του, γεγονός που θεωρείται αξιοσημείωτο για καθεμία από τις ευνομούμενες πολιτείες. Αφήνει να εννοηθεί, επίσης, ο ρήτορας ότι μέσα από την διασφάλιση της παροχής δημητριακών και της εύρεσης αποικιών, η πόλη αναδεικνύεται σε πολιτισμικό επίπεδο, καθώς επίσης συμβάλλει στην εξασφάλιση ηρεμίας για το κοινωνικό σύνολο.

Στις παραγράφους 39-40, ο Ισοκράτης τονίζει τους πολιτισμικούς άθλους του μυθικού ήρωα Θησέα, ο οποίος οργάνωσε την πολιτική ζωή όλου του ελληνικού κόσμου, συμπεριλαμβανομένης και της Αθήνας.¹⁷⁹ Με αυτό τον τρόπο, ο Ισοκράτης επεδίωκε να τονίσει τη σημασία των ενεργειών του μυθικού ήρωα και κατ' επέκταση της Αθήνας στην ιστορία της ελληνικής πολιτισμικής ζωής.¹⁸⁰ Ωστόσο, ο Θησέας είχε και μία πλευρά περισσότερο άγρια και μαχητική. Πιο συγκεκριμένα, στο έργο του, ο Ισοκράτης κάνει λόγο για τις μάχες του Θησέα ενάντια στο λαό των Θηβαίων υπέρ του Αδράστου και κατά του Άργου προς όφελος των Ηρακλειδών.¹⁸¹ Στη συνέχεια, περιγράφει τις μάχες του Θησέα εναντίον των Θρακών και των Αμαζόνων, που ήταν κόρες του θεού Άρη.¹⁸² Οποσδήποτε λοιπόν η επιλογή και η χρήση μυθολογικών και ιστορικών παραδειγμάτων σχετιζόταν με την περιρρέουσα ατμόσφαιρα, ιδιαίτερα την εποχή που ο ρητορικός λόγος είχε ακόμα κάποια πολιτική δύναμη¹⁸³ στο πλαίσιο της αθηναϊκής δημοκρατίας του 4^{ου} αιώνα αλλά και με τους στόχους του ρήτορα. Στην παράγραφο 43, ο Ισοκράτης αναφέρεται στις πανελλήνιες γιορτές με ιδιαίτερη μνεία να γίνεται τους Ολυμπιακούς αγώνες, στη διάρκεια των οποίων πραγματοποιείται παύση των εχθροπραξιών και συγκέντρωση των πολιτών απ' όλο το εύρος της ελληνικής ενδοχώρας, προκειμένου να θαυμάσουν τους αθλητές, καθώς και να κατανοήσουν τις κοινωνικές τους καταβολές, συνειδητοποιώντας την ανοησία των εμφυλίων πολέμων.¹⁸⁴ Επιπλέον, ο Ισοκράτης υπονοεί και το σύνολο των γιορτών που θεσπίστηκε από τους Αθηναίους, όπως τα Παναθήναια· στη συγκεκριμένη περίπτωση, μάλιστα, στην Αθήνα ερχόταν πλήθος από κόσμο, σε σημείο η πόλη να έχει πανηγυρικό κλίμα, σε αντιπαράθεση με τον σπαρτιατικό λαό. Ωστόσο, οι γιορτές στην Αθήνα δεν διακρίνονταν μόνο για τις αθλητικές δραστηριότητες, αλλά γίνονταν μουσικοί και δραματικοί αγώνες, κυρίως στις εκδηλώσεις που σχετιζόνταν με το θεό Διόνυσο.¹⁸⁵ Οι γιορτές, λοιπόν, είχαν ευεργετική και καταλυτική δράση σε ό,τι αφορά την καλλιέργεια των τεχνών και των γραμμάτων.

Στον *Πανηγυρικό* που μιλά σε όλους του Έλληνες, η εσωτερική οργάνωση των Αθηνών έχει προφανώς δευτερεύοντα ρόλο.¹⁸⁶ Μολαταύτα, γίνονται αναφορές και υπαινιγμοί στην πολιτική της Αθήνας, καθώς ξεχωρίζει την Ελλάδα σε δύο παρατάξεις, δηλαδή τις φιλικά προσκείμενες στην Αθήνα πόλεις και τις συμμαχίες της Σπάρτης εξαιτίας του διαφορετικού

¹⁷⁸ Ράπτης 2010: 182

¹⁷⁹ Αυτή η οργάνωση αναφέρεται στους Βίους Παράλληλους του Πλουτάρχου και συγκεκριμένα στον βίο του Θησέα.

¹⁸⁰ Mathieu 1995: 113

¹⁸¹ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4. 54-60

¹⁸² Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4.68-70

¹⁸³ Mathieu 1995 :84 και 129

¹⁸⁴ Ράπτης 2010: 185

¹⁸⁵ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4.45

¹⁸⁶ Mathieu 1995: 115

τρόπου εφαρμογής των πολιτικών ιδεών.¹⁸⁷ Μάλιστα, λαμβάνοντας την πρόφαση να μιλήσει για τα κατορθώματα των προγόνων και πως προετοιμάστηκε το έδαφος, ώστε οι σύγχρονοι να συνεχίζουν να αγωνίζονται κατά των Περσών, ο Ισοκράτης τονίζει την αξία του δημοκρατικού πολιτεύματος.¹⁸⁸ Ειδικότερα, σημασιοδοτεί την ηθική πλευρά της δημοκρατίας, η οποία επιτονίζει την επικέντρωση στον κρατικό μηχανισμό, την κυριαρχία των αξιών σε σχέση με τα υλικά αγαθά και το υψηλό αίσθημα ευθύνης.¹⁸⁹

Στην παράγραφο 62, κατακρίνει τους Σπαρτιάτες για αχαριστία, καθώς αν και η εδραίωση πραγματοποιήθηκε στην Πελοπόννησο και οι Ηρακλειδείς βασιλείς του εδραιώθηκαν χάρη στο Θησέα, εκείνοι έχουν πραγματοποιήσει αρκετές επιχειρήσεις κατά της Αθήνας, κυρίως κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου (431-404 π.Χ.), αρχικά με τον βασιλιά Αρχίδαμο, έπειτα με τον Άγη όταν κυρίευσαν τη Δεκέλεια και τέλος με τους Αιγός ποταμούς, όταν έπλευσαν με τον Λύσανδρο στο λιμάνι του Πειραιά, εξαναγκάζοντας την πόλη να ρίξει τα τείχη της, βρισκόμενη υπό την εξουσία των τριάκοντα τυράννων.¹⁹⁰ Στην παράγραφο 63, ο Ισοκράτης πραγματοποιεί μία συνολική αποτίμηση όσων παρέθεσε, καθώς αποπειράται να αποδείξει ότι ο ηγετικός ρόλος αρμόζει να δοθεί στους Αθηναίους.¹⁹¹ Δηλαδή, το δίκαιο, σύμφωνα με τους ισχυρισμούς του Ισοκράτη είναι να έχει η Αθήνα το δικαίωμα της εξουσίας, επειδή οι πολίτες της Αθήνας έχουν το προτέρημα του αυτοχθονισμού και επειδή υπάρχει ένα πλήθος ευεργεσιών που οι ίδιοι έχουν τελέσει.

Στο μυαλό του Ισοκράτη, η εξιδανικευμένη μορφή της δημοκρατίας δεν εξασφαλίζει την τήρηση της νομοθεσίας μέσα από την έγγραφη καταγραφή, αλλά μέσα από τον σεβασμό και την πραγματοποίηση στους ήδη υπάρχοντες. Άλλωστε, ο ρήτορας συνεχίζει τονίζοντας ότι οι πολιτικές αναμετρήσεις είναι σημαντικό να ωφελούν το κράτος και όχι την προσωπική ματαιοδοξία του κάθε πολίτη ξεχωριστά.¹⁹² Επιπρόσθετα, αυτός ο τύπος της δημοκρατίας παραπέμπει στους υποστηρικτές της πάτριου πολιτείας, πολίτευμα που υπήρχε πριν την διεξαγωγή των περσικών πολέμων.¹⁹³ Στην παράγραφο 72, ο Ισοκράτης αναφέρεται στη συγκρότηση της πρώτης αθηναϊκής συμμαχίας, κατά την οποία οι Σπαρτιάτες δεν έφεραν αντίρρηση, καθώς η συσπείρωση των πόλεων της μητροπολιτικής Ελλάδας και των ιωνικών ακτών έλαβε χώρα γύρω από την Αθήνα, εξαιτίας της αποτρόπαιης συμπεριφοράς του σπαρτιάτη βασιλιά Πausανία προς τους συμμάχους, αλλά και της εύρεσης γραμμάτων προς τον βασιλιά των Περσών, προκειμένου να του παραδώσει την ηγεσία της Ελλάδας.¹⁹⁴ Στην επόμενη παράγραφο του λόγου ο Ισοκράτης κατανοεί πως έχει υπονοήσει τις αρνητικές επιδράσεις της Σπάρτης για την Ελλάδα.¹⁹⁵ Γι' αυτό το λόγο, αναφέρει ότι στους δυσχερείς περσικούς πολέμους (490-479 π.Χ.) οι Σπαρτιάτες κατείχαν σημαντικό ρόλο στην

¹⁸⁷ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4.16

¹⁸⁸ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4. 75

¹⁸⁹ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4.76-79

¹⁹⁰ Ράπτης 2010: 189

¹⁹¹ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4. 190

¹⁹² Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4. 79

¹⁹³ Mathieu 1995: 116

¹⁹⁴ Ράπτης 2010: 193

¹⁹⁵ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4. 73

υπεράσπιση των ελληνικών πόλεων, υπονοώντας τη μάχη των Θερμοπυλών και των Πλαταιών.¹⁹⁶

Με τη σειρά τους, οι περσικοί πόλεμοι δίνουν στον ρήτορα το πρόσχημα για να εκθέσει τους λόγους για τους οποίους είναι αναγκαίο οι Έλληνες να αντιταχθούν στους βαρβάρους, καθώς και να αιτιολογήσει την ανάγκη ηγεμονικής κυριαρχίας της Αθήνας.¹⁹⁷ Συγκρινόμενοι μάλιστα οι πρόγονοι Αθηναίοι και οι Σπαρτιάτες με τους ήρωες του Τρωικού πολέμου¹⁹⁸ αναδείχθηκαν ανώτεροι, δεδομένου ότι η πολιορκία της Τροίας διήρκησε δέκα χρόνια, ενώ η αποτίναξη του περσικού ζυγού κράτησε πολύ λιγότερο, απέναντι σε μια δύναμη πολυπληθή, που μέχρι τότε θεωρούνταν ανίκητοι. Επιπλέον, κρίνει ως συμβάν εξέχουσας σημασίας τη συμβολή της Αθήνας στη σωτηρία του συνόλου των Ελλήνων από τους αντιπάλους με την αναφορά στην επίθεση των Θρακών με τον Εύμολπο, των Σκύθων με τις Αμαζόνες, καθώς και με τις αναμετρήσεις κατά του περσικού στρατού του Δαρείου και του Ξέρξη στο Μαραθώνα και στη ναυμαχία της Σαλαμίνας.¹⁹⁹ Στην αναφορά των περσικών πολέμων, ο Ισοκράτης αναγνωρίζει τη σημασία της εμπλοκής των Σπαρτιατών στον πόλεμο. Επίσης, δίνει ξεχωριστή βαρύτητα στη συμβολή των Σπαρτιατών στη μάχη των Θερμοπυλών.²⁰⁰ Να υπενθυμίσουμε ότι ο στόχος του Ισοκράτη ήταν η επίτευξη της ένωσης των δύο μεγάλων ελληνικών πόλεων, Αθήνας και Σπάρτης, που θα σηματοδοτούσε την καθολική συνένωση των Ελλήνων, συνεπώς όφειλε να αποφύγει την υποτίμηση των Σπαρτιατών, στο λόγο του. Ο ρήτορας, επομένως, και παρά τις προσδοκίες, κατόρθωσε να τονίσει τόσο τον αγώνα Ελλήνων – Περσών όσο και το πνεύμα συνεργασίας μεταξύ Αθηναίων και Σπαρτιατών στην αντιμετώπιση της βαρβαρικής απειλής.²⁰¹ Στην παράγραφο 85, ωστόσο, επανέρχεται στην αυτομόληση των Σπαρτιατών στους Πέρσες μέσω της Ανταλκιδείου ειρήνης.²⁰² Στην παράγραφο 90 ο Ισοκράτης τονίζει την αυτοθυσία του Λεωνίδα και τη θαρραλέα σύγκρουση του ελληνισμού, και ιδιαίτερα του αθηναϊκού στόλου με τους Πέρσες στο Αρτεμίσιο εξαιτίας του κοινού μετώπου των δύο μεγάλων ελληνικών πόλεων εναντίον των βαρβάρων.²⁰³ Εγκωμιάζει για ακόμα μία φορά τους Αθηναίους και τη στάση τους όσον αφορά στην πρωτοβουλία που έλαβαν σε μάχη του περσικού πολέμου, δηλαδή να αφήσουν την πόλη και να πάνε με τις γυναίκες και τα παιδιά στις ακτές ανατολικά της Πελοποννήσου και στη Σαλαμίνα, αφού παράτησαν την πόλη στα χέρια των Περσών²⁰⁴. Τα γεγονότα αυτά έχουν σωθεί τόσο από τον Πλούταρχο στο βίο του Θεμιστοκλή²⁰⁵ όσο και στο ρητορικό λόγο του Δημοσθένη *Περί Στεφάνου*.²⁰⁶

¹⁹⁶ Ράπτης 2010: 193-194

¹⁹⁷ Mathieu 1995: 116

¹⁹⁸ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4.83.

¹⁹⁹ Ράπτης 2010: 20

²⁰⁰ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4. 91

²⁰¹ Usher 1990 :165

²⁰² Ράπτης 2010 :195

²⁰³ Ράπτης 2010 :198

²⁰⁴ Ράπτης 2010: 200

²⁰⁵ Ο Πλούταρχος στο βίο του Θεμιστοκλή, στην παράγραφο 10, παραθέτει τα εξής: «Ἐκπλεούσης δὲ τῆς πόλεως τοῖς μὲν οἴκτον τὸ θέαμα, τοῖς δὲ θαῦμα τῆς τόλμης παρεῖχε, γενεᾶς μὲν ἄλλη προπεμπόντων, αὐτῶν δ' ἀκάμπτων πρὸς οἰμωγὰς καὶ δάκρυα γονέων καὶ περιβολὰς διαπερώντων εἰς τὴν νῆσον.»

²⁰⁶ Ο Δημοσθένης στον *Περί στεφάνου* λόγο λέει τα εξής: « τίς γὰρ οὐκ ἂν ἀγάσαιτο τῶν ἀνδρῶν ἐκεῖνων τῆς ἀρετῆς, οἱ καὶ τὴν χώραν καὶ τὴν πόλιν ἐκλιπεῖν ὑπέμειναν εἰς τὰς τριήρεις ἐμβάντες ὑπὲρ τοῦ μὴ τὸ κελευόμενον

Στην παράγραφο 98 ο Ισοκράτης τονίζει ότι συμμετείχαν οι Πελοποννήσιοι συνολικά στους κοινούς κινδύνους, από τη μία για πρακτικούς λόγους, δηλαδή επειδή στην περίπτωση που οι Αθηναίοι έχαναν στο πεδίο της μάχης, οι Σπαρτιάτες θα είχαν την ίδια κατάληξη, ενώ αν νικούσαν οι Αθηναίοι θα είχαν ντροπιαστεί για την αποφυγή της συμμετοχής στον πόλεμο.²⁰⁷ Ουσιαστικά, ο ρήτορας υπονοεί ότι οι Πελοποννήσιοι δεν βοήθησαν για λόγους αλληλεγγύης την Αθήνα, αλλά για να διατηρήσουν τη φήμη τους, ως οι καλύτεροι πολεμιστές της Ελλάδας. Στην παράγραφο 99, με τέσσερα ρητορικά ερωτήματα και ως συνέχεια της επιχειρηματολογίας για τις ευεργεσίες των Αθηναίων προς την Ελλάδα, συμπεραίνει ότι είναι αναγκαίο και λογικό η Αθήνα να θεωρείται και να είναι η ηγέτιδα πόλη της χώρας.²⁰⁸ Όταν τελείωσε η πρώτη φάση του Πελοποννησιακού πολέμου, έλαβε χώρα η υπογραφή της Νικίειου ειρήνης το 421 π.Χ. με όρους που αφορούσαν και τις δύο πόλεις, και αναφέρονταν εν μέρει σε αμυντική συμμαχία ανάμεσα στην Αθήνα και τη Σπάρτη, οι οποίες όμως παραβιάστηκαν αμοιβαία. Η μάχη της Μαντινείας, που έγινε το 418 π. Χ., ανέδειξε τη δύναμή των Σπαρτιατών.²⁰⁹ Δύο χρόνια αργότερα (416 π.Χ.) οι Αθηναίοι καταστρέφουν τη Μήλο, όπου σκοτώνουν ολόκληρο τον ανδρικό πληθυσμό και παίρνουν ως σκλάβους τα γυναικόπαιδα.²¹⁰ Ο Ισοκράτης πρωτοτύπησε στο γεγονός ότι, ενώ στους Επιτάφιους και στους συναφείς με αυτούς λόγους, περίμενε να ακούσει τα ανδραγαθήματα των Αθηναίων ηρώων, ο ίδιος στην εισαγωγή του στην ενότητα των Περσικών, απομακρύνθηκε από την ρητορική παράδοση, καθώς προϋδέασε το κοινό του για το γεγονός ότι δεν θα αναφερόταν μόνο στα κατορθώματα των Αθηναίων κατά την διάρκεια των Περσικών πολέμων, αλλά στα επιτεύγματα και των δύο μεγάλων ελληνικών δυνάμεων εκείνης και της δικής του εποχής και στον «αγώνα» μεταξύ τους.

Ο Ισοκράτης επιθυμεί να τονίσει την αξιοσημείωτη συμβολή της Αθήνας στα δρώμενα του δεύτερου περσικού πολέμου, που ήταν υψίστης σημασίας για την προστασία του ελληνικού χώρου.²¹¹ Ο Ισοκράτης συνέκρινε την Αθήνα με τη Σπάρτη και τη Θήβα και κατάφερε να γράψει ένα ολοκληρωμένο και ισορροπημένο εγκώμιο για την πόλη του,²¹² με τέτοιο τρόπο που κανένας από τους προγενέστερους δε το είχε καταφέρει. Τονίζει ο ρήτορας, επίσης, ότι οι Αθηναίοι επιχείρησαν μόνοι τους, με μόλις εξήντα πλοία να πολεμήσουν εναντίον του περσικού στόλου στο σύνολό του,²¹³ πράξη που αναδεικνύει κατά κύριο λόγο την ηρωική διάσταση του Αθηναίου πολίτη. Στη συνέχεια, ο Ισοκράτης εξάγει το συμπέρασμα ότι από το σύνολο των ελληνικών πόλεων, καταλληλότερη να διευθετήσει τον πόλεμο κατά των Περσών, σύμφωνα με το παρελθόν, είναι η Αθήνα.²¹⁴ Άλλωστε, ο ρήτορας δεν λησμονεί να αναφέρει το πλεονέκτημα της Αθήνας σε σχέση με τις άλλες ελληνικές πόλεις, δηλαδή το γεγονός ότι υπερισχύει η Αθήνα σε σχέση με τις άλλες ελληνικές πόλεις ως προς το στόλο²¹⁵. Το στρατιωτικό αυτό πλεονέκτημα της Αθήνας υπήρξε ισχυρό επιχείρημα, καθώς η ιστορία έχει

ποιήσαι, τὸν μὲν ταῦτα συμβουλευσάντα Θεμιστοκλέα στρατηγὸν ἐλόμενοι, τὸν δ' ὑπακούειν ἀποφηνάμενον τοῖς ἐπιταττομένοις Κυρσίλον καταλιθώσαντες, οὐ μόνον αὐτόν, ἀλλὰ καὶ αἱ γυναῖκες αἱ ὑμέτεραι τὴν γυναῖκ' αὐτοῦ.»

²⁰⁷ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4. 98

²⁰⁸ Ράπτης 2010: 202

²⁰⁹ Θουκυδίδης, Βιβλίο Ε, παράγραφοι 84-116

²¹⁰ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4. 103

²¹¹ Mathieu 1995 :116-117

²¹² Ισοκράτης, *Παναθηναϊκός*, 12.40-41. Βλ. και Gray, 'Isocrates' Manipulation of Myth', σσ.89 και εξής

²¹³ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4. 90

²¹⁴ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4.99

²¹⁵ Στεργιούλης 2018: 518

αποδειξεί ότι η πόλη των Αθηνών συχνά οδηγήθηκε σε νίκες χάρη στο γρήγορο και ετοιμοπόλεμο στόλο της. Το υψηλό και γενναίο φρόνημα των Αθηναίων να συμμετάσχουν στον πόλεμο χωρίς να αναλογιστούν τις συνέπειες για τη ζωή τους όπως και η μικρή στρατιωτική δύναμη που είχαν σε αντίθεση με τους Σπαρτιάτες, δε σταματά να προβάλλεται από τον Ισοκράτη.²¹⁶

Στο συγκεκριμένο χωρίο, πιθανότατα, να υπάρχει ένας έμμεσος φόρος τιμής στον Περικλή, ο οποίος μέσα από τη χάραξη και πραγμάτωση της πολιτικής του στο χώρο της θάλασσας, έκανε την Αθήνα κυρίαρχη δύναμη στην Ελλάδα.²¹⁷ Σε αυτά τα 24 χρόνια (404-380 π.Χ.), η Αθήνα βρισκόταν σε άνθηση και οι πολίτες της παρείχαν σημαντική αρωγή στην ακμή των Ελλήνων γενικότερα. Πιο συγκεκριμένα κατείχε αξιοσημείωτο ρόλο στον πολιτισμό και στις τέχνες. Στην παράγραφο 50, του *Πανηγυρικού* τονίζει την ανωτερότητα της Αθήνας στους πνευματικούς τομείς και στην αξιοποίηση του λόγου και ταυτίζει τον τρόπο που λάμβαναν την παιδεία οι Αθηναίοι με τον ελληνικό τρόπο ζωής καθαυτό.²¹⁸ Το παραπάνω χωρίο έχει διαφορετικές προσεγγίσεις από τους μελετητές. Ο Jaeger υποστηρίζει ότι έχει υπάρξει προέκταση του όρου Έλληνες, προκειμένου να συμπεριλάβει και τους βάρβαρους που αποκτούσαν αθηναϊκή παιδεία.²¹⁹ Ο Juthner, αναφορικά με τον όρο Έλληνες παρουσιάζει έναν σαφή περιορισμό αναφέρεται σε όσους όχι μόνο είχαν ελληνική καταγωγή, αλλά και αθηναϊκή παιδεία.²²⁰ Ταυτόχρονα διατυπώθηκε και από τον Buchner η άποψη ότι ο Ισοκράτης πρότεινε έναν επαναπροσδιορισμό του όρου Έλληνα υπό το πρίσμα του πιο εξαιρετικού χαρακτηριστικού των Ελλήνων, χωρίς να έχει στον νου του ούτε την επέκταση ούτε τον περιορισμό του όρου.²²¹ Επιπλέον, τονίζει τη σημασία των χρόνων μετά τον Πελοποννησιακό πόλεμο και την συγκρότηση της Αθηναϊκής συμμαχίας, η οποία είχε καθοριστικό στόλο στον περιορισμό της δράσης των Περσών στον ελλαδικό χώρο.²²² Επιπρόσθετα, ισχυρίζεται ο ρήτορας ότι οι σχέσεις της Αθήνας με τις συμμαχικές πόλεις υπήρξαν κατά κύριο λόγο ειρηνικές, δεν κάνει καμία νύξη στο θεσμό των κληρουχιών, όπως και στις εξεγέρσεις των συμμάχων, ενώ ακόμα και στα σκηνικά βιαιότητας της Αθήνας, κάνει απόπειρα για να αιτιολογήσει με ευνοϊκή διάθεση τις ενέργειές τους.²²³ Πιο συγκεκριμένα, η υποδούλωση των Μηλιών και οι βιαιοπραγίες κατά των Σκιωναίων πραγματοποιήθηκαν από τη μια, αλλά ήταν ενέργειες που συμβάδιζαν με τους όρους του πολιτικού δικαίου, κατ' επέκταση ήταν

²¹⁶ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4. 86

²¹⁷ Στεργιούλης 2018: 518

²¹⁸ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4. 50

²¹⁹ Jaeger 1959: 139 και εξής

²²⁰ Juthner, 1923: 26-31

²²¹ Buchner, *Panegyrikos*, κυρίως σσ. 60-65. Ο Buchner υποστηρίζει ότι από τα συμφραζόμενα της § 50 (§§ 26 κ.εξ.) βγαίνει το συμπέρασμα ότι τα αγαθά που δημιούργησε και καλλιέργησε η Αθήνα αφορούν όλους τους Έλληνες και μόνοαυτούς. Αυτό παρέλειψε ο Jüthner στην ερμηνεία του, ότι όλοι οι Έλληνες δέχτηκαν αγαθά των Αθηνών, ανάμεσα στα οποία συγκαταλέγεται και ο λόγος. Τονίζει επίσης ότι ο Ισοκράτης δίνει απλά εδώ δύο δυνατότητες ορισμού του Έλληνα, υποστηρίζοντας ότι τις περισσότερες φορές ή από τους περισσότερους ανθρώπους (μάλλον) Έλληνες θεωρούνται όσοι έχουν αττική παιδεία αττική παιδεία ως προς την πηγή της και ελληνική ως προς την καταγωγή ή την διεύρυσή της). Τελικά το ζήτημα αυτό ο Buchner το ανάγει σε μια απόπειρα απάντησης στο ερώτημα που τίθεται ήδη από τον Ηρόδοτο (8,144) αν το ὄμαιμον ή το ὁμόγλωσσον είναι το κύριο διακριτικό γνώρισμα ενός Έλληνα. Πρβλ. Eucken, *Isokrates*, σ.169 και σημ.78.

²²² Heilbrunn 2003: 368

²²³ Mathieu 1995: 118-119

δικαιολογημένες.²²⁴ Επιπλέον, τονίζει ότι η κατάληψη της Σκιώνης και η παράδοσή της στους Πλαταιείς υλοποιήθηκε, επειδή διακατέχονταν από πνεύμα συμπάθειας και συνεργατικής διάθεσης προς το πρόσωπο των Πλαταιών, που είχαν εκτοπιστεί με τη βία από τον τόπο διαμονής τους.²²⁵

Η αθηναϊκή ηγεμονία, σύμφωνα με τις θέσεις του Ισοκράτη, κατόρθωσε να πετύχει την ευημερία και να επιφέρει τη χαρά στην ίδια την πόλη, όπως και στις άλλες συμμαχικές πόλεις, για χρονική διάρκεια ίση με εβδομήντα χρόνια.²²⁶ Δεν υπήρξαν αντιδράσεις από την μεριά των συμμαχικών πόλεων, καθώς η αναγνώριση της ανεξαρτησίας των ελληνικών πόλεων από την Αθήνα ήταν η επιδίωξη των πόλεων αυτών.²²⁷ Ο Ισοκράτης θεωρεί ότι ικανοί ηγέτες, είναι εκείνοι που κατόρθωσαν μέσα από την καθοδήγησή τους και την πολιτική τους να οδηγήσουν το λαό στην ευδαιμονία. Σε αυτό το σημείο μιλά για τον χρυσό αιώνα του Περικλή, κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης του οποίου άνθισε η οικονομία όχι μόνο στην Αθήνα, αλλά και στις συμμαχικές πόλεις.²²⁸ Επιπλέον, ο Περικλής έλαβε μία σειρά από μέτρα, τα οποία είχαν αξιοσημείωτη συμβολή στο ζήτημα της ανεργίας, αλλά ταυτόχρονα θα έδιναν πλεονεκτήματα και στις φιλικά διακείμενες προς την Αθήνα πόλεις, μέσα από την αξιοποίηση των πληροφοριών και τη μετάδοση τεχνικών γνώσεων που θα παρείχαν πολύτιμη βοήθεια στον τομέα του εμπορίου.²²⁹ Στην παράγραφο 105 του *Πανηγυρικού*, γίνονται φανερά τα φιλοδημοκρατικά αισθήματα του Ισοκράτη. Θεωρεί πως η ειδοποιός διαφορά του δημοκρατικού πολιτεύματος σε σχέση με τα άλλα είναι ότι οι πολλοί έχουν την εξουσία και όχι η μειοψηφία. Πιο συγκεκριμένα, γίνεται μια έμμεση σύγκριση των πολιτευμάτων της Αθήνας και της Σπάρτης καθώς τονίζεται η δυνατότητα των Αθηναίων να αναδειχθούν και να αποφασίζουν για τα θέματα της πόλης, χωρίς να χρειάζεται έχουν αριστοκρατική γενιά ή να είναι πλούσιοι.²³⁰ Οι λίγοι και όσοι λαμβάνουν κληρονομικά το δικαίωμα της εξουσίας, δεν κυβερνούν την Αθήνα αλλά την Σπάρτη. Ωστόσο, γίνεται αντιληπτό ότι ο Ισοκράτης στα πλαίσια της επιχειρηματολογίας και της ρητορικής του, δεν αναφέρει τους μετοίκους και τους δούλους, οι οποίοι δεν είχαν δυνατότητα ούτε να εκλέγουν ούτε να εκλέγονται από το λαό, επειδή δεν ήταν γηγενείς πολίτες.²³¹

Στην παράγραφο 113, κάνει αναφορά στους Τριάκοντα τυράννους, οι οποίοι εκτέλεσαν όσα άτομα δεν εκτέλεσαν οι Αθηναίοι σε όλη τους την ιστορία.²³² Πολύ συχνά σε ρητορικά κείμενα, εκφράζεται η άποψη ότι και στο παρελθόν οι σύμμαχοι αντιμετώπιστηκαν ως ισότιμοί τους από τους Αθηναίους και όχι ως υποτελείς, ότι κάποιες φορές που οι Αθηναίοι αναμείχθηκαν στις εσωτερικές υποθέσεις των πόλεων ήταν δικαιολογημένοι καθώς ενεργούσαν με αυτόν τον τρόπο, για την διασφάλιση της δημοκρατίας στις πόλεις αυτές και ότι η καταστροφή της Σιώνης και της Μήλου ήταν επίσης αναπόφευκτες, ενώ αν ήταν άλλη η ηγεμονική δύναμη ,

²²⁴ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4. 100, 101, 110

²²⁵ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4. 114

²²⁶ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4. 106

²²⁷ Στεργιούλης 2018: 513

²²⁸ Πλούταρχος, *Περικλής*, παράγραφος 12

²²⁹ Ισοκράτης *Πανηγυρικός*, 4. 105

²³⁰ Ισοκράτης *Πανηγυρικός*, 4. 105

²³¹ Ράπτης 2010: 203

²³² Ράπτης 2010: 203

τότε τα μέτρα καταπίεσης θα ήταν πιο δυσβάσταχτα.²³³ Επιπλέον, τονίζει τη δημοκρατικότητα που επέδειξε η Αθήνα απέναντι στις συμμαχικές πόλεις.²³⁴ Προς επίρρωση της επιχειρηματολογίας του Ισοκράτη, γίνεται λόγος στο αίσθημα μετριοπάθειας και δικαιοσύνης που επέδειξαν οι Αθηναίοι στην περίπτωση της Εύβοιας.²³⁵ Αν και ,αρχικά, φαίνεται πως ο Ισοκράτης επαινεί τον ηρωισμό των Σπαρτιατών, στη συνέχεια με αφορμή τους περσικούς πολέμους το κατηγορητήριο απέναντί τους είναι δριμύτατο.²³⁶ Στην παράγραφο 26, ο Ισοκράτης τονίζει τα σωστά έργα των Αθηναίων και εξαίρει την ανιδιοτέλειά τους, υπονοώντας την αντίθεσή της σε σχέση με τον χαρακτήρα των Σπαρτιατών σε θέματα στρατηγικής.²³⁷ Ο Ισοκράτης μετά την εξέταση των Περσικών στις παραγράφους 85-99, υπεραμύνθηκε της Αθηναϊκής ηγεμονίας και κατηγορήσε τους Σπαρτιάτες για την πολιτική τους, κατά την διάρκεια και μετά τον Πελοποννησιακό πόλεμο, καθώς και για την συνεργασία τους με τους Πέρσες, η οποία μάλιστα επέφερε σημαντικές επιπτώσεις στον ελληνικό χώρο.²³⁸ Στις παραγράφους 117-118 του *Πανηγυρικού*, ο Ισοκράτης αναφέρει και συνεχόμενες νικηφόρες εκστρατείες κατά των Περσών από την περίοδο του Μιλτιάδη φτάνοντας έως τον Περικλή.²³⁹ Η αναφορά στη Φασήλιδα, δεν είναι τυχαία, καθώς με την υπογραφή της Ειρήνης του Καλλία το 449 π.Χ. μετά τη νικηφόρα μάχη του Κίμωνα στη Σαλαμίνα της Κύπρου, η Φασήλις και ο Βόσπορος αποτελούσαν τα καθορισμένα σύνορα μεταξύ Ελλήνων και Περσών. Επιπλέον, στην παράγραφο 119, γίνεται έπαινος για ακόμη μία φορά αφενός του μεγαλείου της Αθήνας και αφετέρου της δημιουργίας της πρώτης αθηναϊκής συμμαχίας.²⁴⁰ Ο Ισοκράτης επιθυμεί να υπογραμμίσει την ακμή που γνώρισε τόσο η Αθήνα όσο και οι σύμμαχοί της σε αυτή τη χρονική περίοδο και αντιθέτως στον ξεπεσμό στον οποίο επήλθαν οι συμμαχικές πόλεις, όταν η Αθηνά δεν είχε πλέον την πρωτοκαθεδρία τους. Στην παράγραφο 119, ο Ισοκράτης αναφέρεται στη ναυμαχία στην Κνίδα που έλαβε χώρα το 394 π.Χ., όπου ο αρχηγός του στόλου των Σπαρτιατών, Πείσανδρος, ηττήθηκε από τον περσικό στόλο. Αυτό που πιθανότατα αποσιωπάται τεχνηέντως από το ρήτορα είναι η συμμετοχή του Αθηναίου ναυάρχου Κόνωνα στο πλευρό των Περσών. Το αποτέλεσμα αυτής της ναυμαχίας ήταν ο στόλος των Περσών να καταφτάσει ως τα παράλια της Πελοποννήσου, κάνοντας επιτυχημένη επιδρομή στα Κύθηρα και κυριαρχώντας στο Αιγαίο μέχρι να νικηθούν από τον Κίμωνα και το Θεμιστοκλή.²⁴¹

Στην παράγραφο 124, ο Ισοκράτης κρίνει ως συμφορά το γεγονός ότι την περίοδο της καθιέρωσης της Ανταλκιδείου ειρήνης, οι Έλληνες καλούνται να αντιμετωπίσουν ομοεθνείς, ενώ παράλληλα τάσσονταν με το μέρος των Περσών.²⁴² Ως επακόλουθο ,λοιπόν, οι Πέρσες

²³³Ισοκρ., *Πανηγ.* 4.100-105, 107. Λυσ., *Ἐπιτ.* 47-57. Βλ. και Chambers, "The Athenians' View", σ.185.καισημ.21. Welles, "Isocrates' View", κυρίως σελ.19-21. Walter, "Traditionen", σ. 81.

²³⁴Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4. 105

²³⁵ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4. 108

²³⁶ Drexler 1896: 640

²³⁷ Mathieu 1995: 121

²³⁸ Ο Ισοκράτης στρεφόταν κατά των Σπαρτιατών κυρίως στις παραγράφους 93-132 του *Πανηγυρικού* του.

²³⁹ Ράπτης 2010: 207-208

²⁴⁰ Ράπτης 2010: 208

²⁴¹ Ράπτης 2010: 209

²⁴²Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4.124

έβγαιναν κερδισμένοι σε οποιαδήποτε περίπτωση, καθώς αν έχαναν οι Έλληνες σύμμαχοι των βαρβάρων, τότε έχαναν και την ίδια τους τη ζωή, ενώ σε περίπτωση νίκης θα συνέχιζαν να εξυπηρετούν τις πολιτικές σκοπιμότητες του περσικού κράτους.²⁴³ Στην παράγραφο 122, ο Ισοκράτης κάνει ξεχωριστή αναφορά στους Ίωνες, που ζούσαν στη Μικρά Ασία, τονίζοντας τις συνεχείς μάχες που έκαναν εναντίον των βαρβάρων²⁴⁴ και υπονοώντας την εξέγερση της πόλης εναντίον των κατακτητών (Πέρσες). Στην παράγραφο 123, ο ρήτορας προβαίνει σε μία συσχέτιση της τωρινής δυσχερούς κατάστασης, στην οποία βρίσκεται η Ιωνία σε σχέση με την προγενέστερη κατάσταση, κατά την οποία η Αθήνα είχε βοηθήσει αρκετές φορές τους Ίωνες.²⁴⁵ Όπως χαρακτηριστικά επεσήμανε ο ίδιος ο ρήτορας²⁴⁶, οι αναφορές στα ανώτερα επιτεύγματα των Αθηναίων σε σχέση με τις απολυταρχικές συμπεριφορές των Λακεδαιμονίων, φέρουν μια αντίθεση με ό,τι ο ίδιος έθεσε ως σκοπό του λόγου του από το προοίμιο: την ομόνοια των Ελλήνων προκειμένου να προετοιμαστούν για μια κοινή εκστρατεία των Αθηναίων και των Σπαρτιατών εναντίον των Περσών.²⁴⁷

Στην παράγραφο 142, ο ρήτορας κάνει λόγο για την Κνίδα, που ήταν παρακείμενη όσον αφορά τη Ρόδο. Η Κνίδα απέκτησε φήμη από την ομώνυμη ναυμαχία το 394 π.Χ. μεταξύ των Σπαρτιατών και των Περσών υπό την αρχηγία του Κόνωνα.²⁴⁸ Μέσα από αυτή την αναφορά ο Ισοκράτης επιδιώκει να τονίσει ότι οι Πέρσες δεν είναι τόσο ισχυροί, όσο οι ίδιοι προσπαθούν να δείξουν, καθώς χωρίς την αρωγή του Αθηναίου ναυάρχου Κόνωνα, πιθανότατα θα είχαν ηττηθεί ακόμα και από το νησί της Ρόδου. Επιπλέον, ο ρήτορας τονίζει τη δεινή οικονομική κατάσταση, στην οποία έχει περιέλθει το περσικό κράτος, το οποίο είχε αφήσει απλήρωτα τα στρατεύματά του για δεκαπέντε μήνες.²⁴⁹ Ο Ισοκράτης τόνισε ότι ο πόλεμος ήταν αυτονόητος και αναγκαίος, όταν οδηγούσε στην ένωση ενός λαού ή στην ομόνοια.²⁵⁰ Το ίδιο δίκαιος ήταν ο πόλεμος μεταξύ λαών που ήταν φύσει πολέμιοι και εχθροί από τους προγόνους τους.²⁵¹ Θα ήταν λοιπόν πανάκεια για τους Έλληνες από την εξαθλίωση της εμφύλιας σύγκρουσης, ο πόλεμος εναντίον των Περσών, τον οποίο προωθούσε και η υπάρχουσα κατάσταση.²⁵² Επιπλέον, ο Ισοκράτης με δόση υπερβολής φέρνει στο νου του και εκφράζει την ένδεια συνέπειας και οξύνοιας από την όποια διακατέχονταν οι Πέρσες ως προς τον Κόνωνα και τον Θεμιστοκλή.²⁵³

Επιπλέον, ο Ισοκράτης κάνει αναφορές και στην *Κύρου Ανάβαση* του Ξενοφώντα. Πιο συγκεκριμένα, κάνει λόγο τη σύνθεση των Μυρίων τις νικηφόρες μάχες τους, την εγκατάλειψή τους από τον Πέρση σατράπη Αριαίο, τη θανάτωση των στρατηγών της Ελλάδας με ύπουλο τρόπο από τον Τισσαφέρνη, τη διάσωση του στρατού, τη σύμπραξη των 6.000 Μυρίων υπό

²⁴³ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4. 124

²⁴⁴ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4.122

²⁴⁵ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4. 123

²⁴⁶ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4. 129.

²⁴⁷ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4. 3

²⁴⁸ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4.142

²⁴⁹ Ράπτης 2010: 216

²⁵⁰ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4. 173-174.

²⁵¹ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4. 183-184.

²⁵² Mathieu 1995: 124

²⁵³ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4.154

την ηγεσία του Ξενοφώντα και του Αγησίλαου.²⁵⁴ Ο στόχος της έκθεσης αυτών των γεγονότων είναι να δείξει πως ο Περσικός στρατός είναι ιδιαίτερα τρωτός και δυσκολευόταν να νικήσει ένα μικρό μέρος Ελλήνων που διέσχισε το κράτος τους και τη στιγμή της έκθεσης του λόγου, μάλιστα, ο Αγησίλαος αποτελεί κίνδυνο για την υπόστασή τους. Στην παράγραφο 150, ο Ισοκράτης κάνει επίθεση στο ήθος του αντιπάλου, αφού κρίνει ως χαμένη την κοινωνική και πολιτική οργάνωση του περσικού κράτους, επειδή δεν επιτρέπει την ανάδειξη ελεύθερων ατόμων, που να είναι σε θέση να παίρνουν τις κατάλληλες αποφάσεις για αξιοσημείωτα επιτεύγματα. Θεωρεί ότι η διαφθορά επηρεάζει ιδιαίτερα την άρχουσα τάξη, ενώ ο λαός είναι ουσιαστικά ένα όχλος, γεγονός που κάνει αναπόφευκτη την παρακμή.²⁵⁵ Στην παράγραφο 152, ο Ισοκράτης προκειμένου να αναδείξει την αντιφατικότητα τους στην οποία έχουν περιπέσει οι σατράπες των Περσών, οι οποίοι λάμβαναν ως δεδομένους τους λαούς που προσεταιρίζονταν, ενώ οι εχθροί θεωρούνταν άξιοι δέους και επαίνου. Προς επίρρωση της άποψής του αυτής αναφέρει τα παραδείγματα του Κόνωνα και του Θεμιστοκλή.²⁵⁶ Τον Κόνωνα, παρά την αξιοσημείωτη βοήθεια που είχε προσφέρει στους Πέρσες στη νίκη τους κατά στο στόλου των Σπαρτιατών στην Κνίδα, δε δίστασαν να τον αιχμαλωτίσουν οι Αθηναίοι, σε κατοπινό στάδιο. Επιπρόσθετα, αναφέρεται σε συμβάντα, που αναδεικνύουν το μέγεθος της παρακμής της περσικής επικυριαρχίας.²⁵⁷

Οι Πέρσες, σύμφωνα με τον Ισοκράτη, παρουσιάζουν ψυχικά και σωματικά μία κατακόρυφη πτώση λόγω του πολιτεύματος της απόλυτης μοναρχίας.²⁵⁸ Προς επίρρωση της θέσης του, τονίζει ότι οι ίδιοι οι Πέρσες δεν πιστεύουν ότι μπορούν να αντισταθούν με συνέπεια απέναντι στην Ελλάδα, καθώς η ανατολική περιοχή της αυτοκρατορίας φαίνεται πως δεν έχει πλέον την επίδρασή τους. Μάλιστα θεωρεί ότι μόνο η Λυκία και η Κιλικία αποτελούν εδάφη περιορισμένης έκτασης για το βασιλιά. Κι ακόμη, ο σατράπης της Καρίας Εκάτομος επιδιώκει ένα πρόσχημα, για να κηρύξει την ανεξαρτησία του τόπου, ο οποίος ουσιαστικά έχει εξασφαλίσει την αυτονομία του. Όντας, λοιπόν, ο ρήτορας ιδιαίτερα αισιόδοξος πιστεύει ήδη ότι η Καρία είναι ανεξάρτητη.²⁵⁹ Επιπλέον, ο Ισοκράτης αναφέρει την απόπειρα του Ευαγόρα, βασιλιά της Κύπρου, να επεκτείνει την κυριαρχία του τόσο στην Τύρο όσο και σε ένα τμήμα της Κιλικίας. Επιπροσθέτως, υπογραμμίζει ότι ο στρατός που πολεμά τους Κύπριους είναι ιδιαίτερα αποπροσανατολισμένος λόγω των σφαλμάτων της περσικής ηγεσίας.²⁶⁰ Επίσης, αναφέρει ότι η Αίγυπτος που δεν βρίσκεται εδώ και αρκετά χρόνια κάτω από την περσική επικυριαρχία, έχει τη δυνατότητα να αναστείλει τις επιθέσεις των Περσών χωρίς ιδιαίτερο πρόβλημα.²⁶¹ Προς επίρρωση των όσων εκθέτει, ο Ισοκράτης αναφέρεται στο γεγονός ότι η Αίγυπτος μετά την αποτυχημένη απόπειρα κατάκτησής της από τον Τιθραύστη και το Φαρνάβαζο, η ίδια επιτέθηκε στη Φοινίκη.²⁶² Επιπρόσθετα, στην απόπειρά του να πείσει τους Έλληνες ότι τώρα είναι η κατάλληλη περίσταση για διεξαγωγή πολέμου κατά των Περσών,

²⁵⁴ Ράπτης 2010: 219

²⁵⁵ Ράπτης 2010: 220

²⁵⁶ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4.152

²⁵⁷ Mathieu 1995 :124

²⁵⁸ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4. 151

²⁵⁹ Mathieu 1995: 125

²⁶⁰ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4. 134-135

²⁶¹ Mathieu 1995 :125

²⁶² Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4. 140

εκθέτει την άποψη ότι θα προέκυπταν πολλά πλεονεκτήματα.²⁶³ Νόμιζε ότι η Ελλάδα δε θα αντιμετώπιζε κάποιο πρόβλημα στην κατάκτηση της Μικράς Ασίας, από την οποία θα έβγαине κερδισμένη.²⁶⁴ Θεωρούσε ο ρήτορας ότι η υποδούλωση των Περσών θα γινόταν αντίστοιχα με εκείνη των Περίοικων στους Σπαρτιάτες.²⁶⁵ Επιπλέον, θα ήταν σε θέση οι Έλληνες να εγκαθιδρύσουν αποικίες και οι ακτήμονες καθώς και όσοι είχαν μικρό μερίδιο γης, θα αποκτούσαν περισσότερη γη.²⁶⁶ Δηλαδή, η μεταφορά και η εγκατάσταση των Ελλήνων στα εδάφη των Περσών, ήταν πιθανό, κατά τον Ισοκράτη, να είναι αποφασιστικής σημασίας για τον επαναπροσδιορισμό της κοινωνικής ομαλότητας και στη διασφάλιση βελτιωμένων συνθηκών ζωής για τον κάθε Έλληνα ξεχωριστά, είτε για εκείνους που επρόκειτο να εγκατασταθούν στα εδάφη της Ασίας, είτε για όσους παρέμεναν στον ελλαδικό χώρο και είχαν περισσότερα εδάφη για εκμετάλλευση.²⁶⁷

Επιπρόσθετα, ο Ισοκράτης θεωρεί ότι κάποια νησιά θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν ως ορμητήρια για τους Έλληνες, προφανώς έχοντας κατά νου τη Ρόδο, τη Σάμο και τη Χίο,²⁶⁸ η οποία μάλιστα είχε προσεγγίσει την Αθήνα στο πρόσφατο παρελθόντας, κάνοντας λόγο με έμμεσο τρόπο για επανασύσταση της αθηναϊκής συμμαχίας. Με αφετηρία, λοιπόν, αυτές τις περιοχές θα γινόταν εφικτή η επίθεση προς τη Λυδία και τη Φρυγία.²⁶⁹ Οι λαοί που ζούσαν σε αυτά τα εδάφη εξαιτίας της πολυπολιτισμικότητάς τους και της έλλειψης φιλοπατρίας, σύμφωνα με την άποψη του ρήτορα, δε θα προλάβαιναν να συσπειρωθούν και να οργανώσουν την αμυντική τους τακτική, με αποτέλεσμα να έχαναν τη μάχη χωρίς ιδιαίτερη δυσκολία από τις συσπειρωμένες ελληνικές δυνάμεις.²⁷⁰ Ο πόλεμος, που ο Ισοκράτης προωθεί, παραπέμπει σε πομπή θρησκευτικής τελετής και λιγότερο με εκστρατεία. Στην παράγραφο 185, οι Έλληνες θα διοικούνται από τις δύο μεγάλες δυνάμεις της χώρας, τη Σπάρτη και την Αθήνα, παρά τις μεταξύ τους αντιπαραθέσεις.²⁷¹ Η συμβολή του λόγου είναι αξιοσημείωτη, καθώς μέσα από τον ευκρινή, ειλικρινή και πρακτικό χαρακτήρα του λόγου, το ακροατήριο επηρεάστηκε και έτσι τέθηκαν τα θεμέλια για τη σύσταση της αθηναϊκής συμμαχίας, που έλαβε χώρα λίγο καιρό μετά τη δημοσίευση του *Πανηγυρικού*.²⁷² Με αυτές τις αναφορές, τονίζει την ιδιοτέλεια και τον ευκαιριακό χαρακτήρα του περσικού κράτους, καθώς και την αχαριστία προς τους ευεργέτες τους. Στις παραγράφους 155-156, ο Ισοκράτης συνεχίζοντας τον λιβέλλο προς τον περσικό λαό, τονίζει ότι κατά τη διάρκεια των περσικών πολέμων επέδειξαν ασέβεια, καθώς πυρπόλησαν τα ιερά και τους βωμούς στην Ιωνία της Μικράς Ασίας, αλλά και στην Αθήνα. Επιπλέον, στην Ιωνία οι γηγενείς πληθυσμοί πήραν την απόφαση να μην προχωρήσουν σε αναστήλωση των κτισμάτων, έτσι ώστε να μαθαίνουν οι απόγονοί τους τις ανόσιες ενέργειες των Περσών.

²⁶³ Mathieu 1995 :126

²⁶⁴ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4. 166

²⁶⁵ Mathieu 1995: 126

²⁶⁶ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4. 36, 131-132.

²⁶⁷ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4.182

²⁶⁸ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4. 139

²⁶⁹ Mathieu 1995: 127

²⁷⁰ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4. 163-165

²⁷¹ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4. 185

²⁷² Wilamowitz 1893 :382, Drexler 1895: 639

Στην παράγραφο 159, αντιπαραθέτει στις αξίες των Περσών, την εκμάθηση των ομηρικών επών και κυρίως την Ιλιάδα, που επικεντρωνόταν περισσότερο στη διαπαιδαγώγηση των νέων.²⁷³ Οι πολεμικές δεξιότητες του Αχιλλέα και η οξύνοια του Οδυσσέα έγιναν αντικείμενο θαυμασμού και επαίνου από αρκετούς μελετητές, που τους θεώρησαν παραδείγματα προς μίμηση, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τον Μέγα-Αλέξανδρο, ο οποίος είχε μελετήσει σε νεαρή ηλικία με ιδιαίτερη προσήλωση την Ιλιάδα.²⁷⁴ Στις παραγράφους 163-165, ο συγγραφέας του λόγου προβαίνει ένα στρατιωτικό σχεδιασμό των δεδομένων, δηλαδή για τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να κινηθούν οι Έλληνες κατά των Περσών. Ο βασικός στόχος του ρήτορα μέσα από την έκθεση ενός οργανωμένου και συγκροτημένου πλάνου είναι να αποφευχθεί μία κατάσταση αντίστοιχη με εκείνη της Ιωνικής επανάστασης, το 499 π.Χ., όταν οι πόλεις της Ελλάδας δεν είχαν συμπαρασταθεί έγκαιρα στον ελληνισμό των παραλίων, με φυσικό επακόλουθο την καταστροφή των ελληνικών πόλεων της Μικράς Ασίας.²⁷⁵

Στην παράγραφο 166, λοιπόν, ο συγγραφέας θεωρεί ότι η κατάκτηση θα επιτρέψει στους Αθηναίους να εκμεταλλευτούν όλο το εύρος της Ασίας. Στις παραγράφους 167-168, ο Ισοκράτης χρησιμοποιεί ξανά επίκληση στο συναίσθημα των ακροατών του, που ήταν άτομα μιας γενιάς που είχε ζήσει αρκετά δεινά για τον ελληνισμό.²⁷⁶ Κρίνει, λοιπόν, ότι θα ήταν δίκαιο και σωστό αυτή η γενιά που έχει ταλαιπωρηθεί λόγω Πελοποννησιακού πολέμου, εξαιτίας της εμπλοκής ελληνικών μισθοφορικών σωμάτων στη διαμάχη Κύρου-Αρταξέρξη με τα αλγείνα αποτελέσματα και από τον Κορινθιακό πόλεμο, να επωφεληθεί άμεσα από μία νικηφόρα εκστρατεία. Επιπλέον, εκτιμά ότι αν δεν δράσουν γρήγορα, θα ζουν δυστυχημένοι για όλη την υπόλοιπη διάρκεια της ζωής τους ενθυμούμενοι τις τραυματικές περιστάσεις των προηγούμενων χρόνων,²⁷⁷ χωρίς να έχουν προσπαθήσει να τις εξομαλύνουν με μία μελλοντική νίκη.

Στην παράγραφο 181, ο συγγραφέας θεωρεί ότι είναι λογικό να είναι θυμωμένοι οι ακροατές και γι' αυτό πιστεύει πως μπορούν να ενστερνιστούν την άποψη που ένθερμα υποστηρίζει ο ρήτορας, δηλαδή την πολεμική επιχείρηση κατά των Περσών όσο το δυνατόν πιο σύντομα.²⁷⁸ Στη συνέχεια, ο Ισοκράτης εκθέτει στο λόγο του μία αντίφαση που παρατήρησε, δηλαδή ότι ενώ πολλοί Έλληνες στα σπίτια τους έχουν υπηρέτες που προέρχονται από τις χώρες της ανατολής, ωστόσο, στην ουσία είναι οι ίδιοι υπηρέτες των ανατολικών λαών, κυρίως όσον αφορά τα πολιτικά δρώμενα. Επιπλέον, κρίνει ως επονείδιστο το γεγονός ότι οι πρόγονοι των Ελλήνων όταν έλαβε χώρα η αρπαγή της Ελένης αντέδρασαν και έκαναν πόλεμο για είκοσι χρόνια και μέχρι να καταστρέψουν ολοσχερώς την Τροία.²⁷⁹ Φτάνει, λοιπόν, στο συμπέρασμα ότι η Ελλάδα είναι σε θέση να αποφύγει τη ντροπή και θα έχει υλικά και οικονομικά οφέλη

²⁷³ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4.159

²⁷⁴ Ράπτης 2010 :222

²⁷⁵ Ράπτης 2010: 224

²⁷⁶ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4. 167

²⁷⁷ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4. 167

²⁷⁸ Ράπτης 2010: 228

²⁷⁹ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*,4.181-182

μέσα από την κατάκτηση εδαφών στην ανατολή.²⁸⁰ Μέσα από τη συλλογιστική του πορεία, καθώς και από τις ρητορικές ερωτήσεις, ο Ισοκράτης εξάγει έμμεσα το συμπέρασμα ότι μία τέτοια πολεμική επιχείρηση αποκτά νόμιμο χαρακτήρα, καθώς εμφορείται από το αίσθημα της δικαιοσύνης. Στη συνέχεια, ο Ισοκράτης εκφράζει τη βεβαιότητα του για το γεγονός ότι θα γίνει στρατολόγηση ανδρικού πληθυσμού από κάθε ελληνική πόλη όσον αφορά την πολεμική σύγκρουση κατά των βαρβάρων.²⁸¹

Ο Ισοκράτης παρατηρεί ότι μέχρι εκείνη την περίοδο συμμετείχαν οι ελληνικοί πληθυσμοί κατά κύριο λόγο σε στρατιωτικές επιχειρήσεις, που αποφάσιζε ο βασιλιάς των Περσών. Στην παράγραφο 186, ο Ισοκράτης θεωρεί ότι οι Έλληνες δε θα διστάσουν να πολεμήσουν κατά των βαρβάρων, καθώς ενδιαφέρονται για την τιμή και την υπόληψή τους.²⁸² Πιστεύει πως θα κρίνεται ως ένα πολύ μεγάλο κατόρθωμα το γεγονός ότι θα έχουν νικήσει τους Πέρσες στο πεδίο της μάχης, δηλαδή έναν ιδιαίτερα φημισμένο και ισχυρό στρατό.²⁸³ Ο ρήτορας λαμβάνοντας για ακόμα μία φορά ένα παράδειγμα από την μυθολογία, συγκρίνει το επίτευγμα μιας πιθανής νίκης των Ελλήνων ενάντια στους Πέρσες με την άλωση της Τροίας από τους Έλληνες, κατόρθωμα, το οποίο τους έδωσε ξεχωριστή δόξα.²⁸⁴

Επιπρόσθετα, θεωρεί ότι στο μέλλον πιθανότατα θα τιμηθούν όπως οι πρόγονοί τους από συγχρόνους και μεταγενέστερους ποιητές και διανοητές, με αποτέλεσμα να μείνουν τα κατορθώματα και τα ονόματά τους χαραγμένα στη μνήμη των επόμενων γενιών. Στις παραγράφους 187-189 ο ρήτορας δίνει συμπυκνωμένο το κεντρικό νόημα όλου του λόγου.²⁸⁵ Πιστεύει ένθερμα ότι οι ακροατές του λόγου δεν πρέπει να είναι μόνο αποδέκτες των μηνυμάτων, αλλά να προωθήσουν τις απόψεις και τις συμβουλές του ρήτορα, καθώς υπογραμμίζει πως αν οι Έλληνες επιθυμούν να ξεπεράσουν τις δυσχέρειες και τα εμπόδια, που παρουσιάζονται σε αυτούς, θα ήταν προτιμότερο να έχουν ενωτικό πνεύμα και ομοφωνία στη σύμπραξη του πολέμου με τον Πέρση βασιλιά.²⁸⁶ Ωστόσο, δεν μένει μόνο σε αυτό, αλλά τονίζει την ανάγκη και οι υπόλοιποι ρήτορες όχι μόνο να ταχθούν με την άποψη του Ισοκράτη, αλλά να διαδώσουν τις απόψεις του. Επιπλέον, εξάγει το συμπέρασμα ότι θα ήταν καλύτερο να παραμερίσουν τα ασήμαντα θέματα που αναλύουν και να επηρεάσουν το λαό να εφαρμόσει την ιδέα της πανελληνίας εκστρατείας.

Η Ανταλκίδειος ή Βασίλειος ειρήνη, η οποία έλαβε χώρα το 387 π.Χ., ανάμεσα στις ελληνικές πόλεις και τους Πέρσες με τους δυσβάσταχτους όρους της, έδινε τη δυνατότητα στους Πέρσες να αναμιγνύονται στα ελληνικά δρώμενα.²⁸⁷ Ο όρος αυτονομία της συνθήκης σήμαινε τη διάλυση των ηγεμονικών οργανισμών, που σχηματίζονταν γύρω από την Αθήνα και τη Θήβα, υποτίμησε τους εχθρούς της Σπάρτης. Επίσης, διασπάστηκε η ένωση της Κορίνθου με το Άργος και εξασφαλίστηκε στους Σπαρτιάτες κάθε ελευθερία προκειμένου να τιμωρήσουν και

²⁸⁰ Ράπτης 2010: 228

²⁸¹ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4. 185

²⁸² Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4. 186

²⁸³ Ράπτης 2010 :229

²⁸⁴ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4.186

²⁸⁵ Ράπτης 2010: 230

²⁸⁶ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4. 187-189

²⁸⁷ Hornblower 2005:401-402, Easterling and Knox 2010: 676

να διαλύσουν τις συνενώσεις που είχαν υπάρξει με τη Πελοπόννησο.²⁸⁸ Η Ανταλκίδειος ειρήνη ήταν ιδιαίτερα ατιμωτική για τον ελληνικό πληθυσμό και οι Έλληνες έπρεπε να συσπειρώσουν τις δυνάμεις τους , για να επαναφέρουν την ελευθερία, η οποία για τους Έλληνες ήταν μόνο εικονική , ενώ από άλλους είχε ολοσχερώς αφαιρεθεί.²⁸⁹

Επιπλέον, η προ επταετίας σύναψη της Ανταλκιδείου ειρήνης έχει εντείνει την πόλωση μεταξύ των ελληνικών πόλεων, καθώς οι ελληνικές πόλεις της Ασίας και των κοντινών νησιών, έχουν περιέλθει στην κυριαρχία του Πέρση βασιλιά.²⁹⁰ Οι πόλεις έχουν μία επίπλαστη ανεξαρτησία, κατά τον Ισοκράτη, καθώς οι Σπαρτιάτες δεν περιορίζονται στο ρόλο του επιτηρητή των πόλεων, αλλά με το πρόσχημα της επιβολής της τάξης, προκαλούν φθορές στη Θήβα, στην Όλυνθο και στη Μαντίνεια , που είναι οι κυριότεροι από τους εχθρούς τους στην πρωτοκαθεδρία των ελληνικών πραγμάτων. ²⁹¹ Στην παράγραφο 80, ο Ισοκράτης κάνει υπαινιγμούς στην πολιτική και στις αυθαιρεσίες που έπραξαν οι Σπαρτιάτες προς τις πόλεις της Ελλάδας μετά την πραγμάτωση της Ανταλκιδείου ειρήνης, σε αντίθεση με τους Αθηναίους, οι οποίοι δημιούργησαν τον περασμένο αιώνα την πρώτη αθηναϊκή συμμαχία.²⁹²

Ο Ισοκράτης αναφέρεται σχολαστικά στις συνέπειες της Ανταλκιδείου ειρήνης, δηλαδή στα συμβάντα που έλαβαν χώρα από το 387 έως το 380, έτος εκφώνησης του *Πανηγυρικού*.²⁹³ Πιστεύει πως η συνθήκη αυτή είναι επονείδιστη για τους Έλληνες συνολικά, γιατί από τότε που πραγματοποιήθηκε η ειρήνη, οι Έλληνες άρχισαν να προσεγγίζουν με θετική και ευνοϊκή διάθεση απέναντι στους Πέρσες και έτσι οι Πέρσες βοηθούσαν τότε τη μία και τότε την άλλη ελληνική πόλη στις εμφύλιες διαμάχες τις οποίες επεδίωκαν οι Πέρσες να καλλιεργούν . Επιπλέον, οι Σπαρτιάτες αυτομόλησαν με τον Αμύντα της Μακεδονίας και με την αρωγή των Σπαρτιατών ,ο Διονύσιος κατέλαβε τις Συρακούσες, δίνοντας του τη δυνατότητα να πολιορκήσει ολόκληρη την Ιταλία .²⁹⁴ Αντίθετα, η Αθήνα αποπειράθηκε να εξισορροπήσει τις σχέσεις μεταξύ των πόλεων στη θάλασσα και επιθυμούσε τη συμμαχία με την Όλυνθο, τη Χίο, το Βυζάντιο και τη Μυτιλήνη. Η Σπάρτη είχε αντιρρήσεις με τη σύναψη συμμαχίας . Εξάγεται, λοιπόν, το συμπέρασμα ότι ο Ισοκράτης προσέφερε μία εύλογη εικόνα της παρακμής της Ελλάδας με την σύναψη της Ανταλκιδείου ειρήνης.²⁹⁵ Στην παράγραφο 115 είναι 176 του *Πανηγυρικού* λόγου ο Ισοκράτης αναφέρεται στη τωρινή ειρήνη, δηλαδή την Ανταλκίδειο. Οι όροι αυτής της ειδικής ειρήνης καταγράφονται στο πέμπτο βιβλίο των Ελληνικών του Ξενοφώντα.²⁹⁶ Στην παράγραφο 176 ο Ισοκράτης θεωρεί ότι η Ανταλκίδειος

²⁸⁸ Hornblower 2005 : 402-403

²⁸⁹ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*,4.176

²⁹⁰ Ράπτης 2010:165-156

²⁹¹ Ράπτης 2010 :166

²⁹² Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4.80

²⁹³ Mathieu 1995 :122

²⁹⁴ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4.126, 129

²⁹⁵ Mathieu 1995:123

²⁹⁶ Ο Ξενοφώντας στο πέμπτο βιβλίο των Ελληνικών έχει καταγεγραμμένους τους όρους της συνθήκης με τον εξής τρόπο : « Άρταξέρξης βασιλεύς νομίζει δίκαιον τὰς μὲν ἐν τῇ Ἀσίᾳ πόλεις ἑαυτοῦ εἶναι καὶ τῶν νήσων Κλαζομενᾶς καὶ Κύπρον, τὰς δὲ ἄλλας Ἑλληνίδας πόλεις καὶ μικρὰς καὶ μεγάλας αὐτονόμους ἀφεῖναι πλὴν Λήμνου καὶ Ἴμβρου καὶ Σκύρου· ταύτας δὲ ὥσπερ τὸ ἀρχαῖον εἶναι Ἀθηναίων· ὁπότεροι δὲ ταύτην τὴν εἰρήνην μὴ δέχονται, τούτοις ἐγὼ πολεμήσω μετὰ τῶν ταῦτα βουλομένων καὶ πεζῇ καὶ κατὰ θάλατταν καὶ ναυσὶ καὶ χρήμασιν.»

ειρήνη είναι προσταγή και όχι συνθήκη ειρήνης.²⁹⁷ Η συνθήκη ειρήνης είχε ως επιτηρητή τη Σπάρτη και κράτησε περίπου πενήντα χρόνια (387 π.Χ.-338 π.Χ.).²⁹⁸

Η συμφωνία για την ανεξαρτησία των πόλεων της Ελλάδας, είχε ως σκοπό να αποτρέψει τη σύναψη συμμαχιών μεταξύ των πόλεων και με αυτόν τον τρόπο η Σπάρτη κατέστη το μέσο που προκάλεσε τη διχόνοια μεταξύ των πόλεων. Εκμεταλλευόμενη τις περιστάσεις η Σπάρτη έδειξε τις εκδικητικές της τάσεις στη Μαντινεία και τη Φλειούντα, αλλά ηττήθηκε στη μάχη των Λεύκτρων (371 π.Χ.) από τα στρατεύματα του Πελοπίδα και του Επαμεινώνδα. Στην παράγραφο 127, ο Ισοκράτης τονίζει την επιτυχημένη πολιτική του βασιλιά των Περσών, ο οποίος παρά τις αποτυχημένες απόπειρες στις πολεμικές συγκρούσεις, κατόρθωσε μέσω της διπλωματικής οδού να έχει το πάνω χέρι στις εξελίξεις της Ελλάδας.²⁹⁹ Επιπλέον, ο ρήτορας υπονομεύει ξανά την πολιτική της Σπάρτης, και πιο συγκεκριμένα τις αρχηγικές τάσεις της, εξαιτίας των οποίων οι ελληνικές πόλεις βρίσκονται εκτεθειμένες και απροστάτευτες από τα πολιτικά τεχνάσματα των Περσών.

Στις παραγράφους 117, 168-169 προσφέρει μία σύντομη αλλά περιεκτική εικόνα για την πτώση του ελληνικού χώρου, που διακατεχόταν από διχόνοιες και αντιπαλότητα , βρισκόμενη κάτω από την αρμοστέα των τυράννων, ενώ ένα τμήμα της Ελλάδας είχε γίνει κτήμα των βαρβάρων.³⁰⁰ Ο Ισοκράτης, λοιπόν, τηρεί το λόγο του και αναφέρει ποιοι αποτελούν ανασταλτικό παράγοντα στην ευδαιμονία της Ελλάδος³⁰¹. Στην παράγραφο 131, ο Ισοκράτης διάκειται φιλικά προς τους Σπαρτιάτες καθώς τονίζει ότι έχουν την ικανότητα να ελέγξουν την πολιτική των Περσών, όπως έχει γίνει με τους Μεσσήνιους στο παρελθόν. Στο σημείο αυτό ο Ισοκράτης επιδιώκει να μετριάσει τα επικριτικά λόγια που είπε εναντίον τους, τονίζοντας τη δυναμική των Λακεδαιμονίων.³⁰² Στην παράγραφο 133, ο Ισοκράτης τονίζει τα λάθη που έλαβαν χώρα τόσο όσον αφορά την αθηναϊκή πολιτική όσο και τη σπαρτιατική κατά την περίοδο της επικύρωσης της Ανταλκιδείου ειρήνης. Κάποιος θα μπορούσε να μιλήσει για τρέλα και για παραδοξολογία από την πλευρά των δύο παρατάξεων, καθώς θα ήταν δυνατόν να είχαν καταστήσει τους εαυτούς τους πλήρως κυρίαρχους, ενώ στην πραγματικότητα γίνεται το αντίθετο, καθώς μέσα από τις εμφύλιες συγκρούσεις που υποκινούνται από τους Πέρσες, όλοι βγαίνουν χαμένοι και αποδυναμωμένοι .³⁰³

Μάλιστα, ως απόρροια της ενωτικής του επιχειρηματολογίας, ο ρήτορας τονίζει ότι οι Πέρσες ποτέ στο παρελθόν δεν κατάφεραν να κερδίσουν το κοινό μέτωπο των Αθηναίων και των Σπαρτιατών.³⁰⁴ Επιπρόσθετα, τονίζει ότι κατά το παρελθόν, όταν συντασσόταν με τη μία από τις δύο μεγάλες του ελληνικού χώρου, τότε μόνο κατόρθωναν να πετύχει νίκες, χωρίς, όμως, αυτό το γεγονός να είναι ενδεικτικό της παντοδυναμίας της.³⁰⁵ Δύο παραδείγματα της εφαρμογής αυτής της πολιτικής αποτυπώνονται στη μάχη στους Αιγός ποταμούς, όταν

²⁹⁷ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4.176

²⁹⁸ Ράπτης 2010 :207

²⁹⁹ Ράπτης 2010 :212

³⁰⁰ Ισοκράτης *Πανηγυρικός*, 4. 117, 268-269

³⁰¹ Ισοκράτης *Πανηγυρικός*, 4.20 'ίνα δηλώσω τούς έμποδών όντας τή τών Έλλήνων εύδαιμονία

³⁰² Ράπτης 2010 :213

³⁰³ Ράπτης 2010 :214-215

³⁰⁴ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4.133-134

³⁰⁵ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4.139

τάχθηκαν με το μέρος των Λακεδαιμονίων, ενώ στην περίπτωση του Κορινθιακού πολέμου τάχθηκαν υπέρ των Αθηναίων και κατά της Σπάρτης.³⁰⁶

Επιπλέον, τονίζει την αξία της Χίου στις μάχες των Αθηναίων με τους Λακεδαιμονίους, που επηρέαζε συχνά την τελική έκβαση, καθώς με όποιον συμμαχούσε το νησί, αυτός ήταν και ο νικητής στο πεδίο της μάχης.³⁰⁷ Προς επίρρωση της θέσης του, που αφορά την ανάγκη για έλλειψη φόβου όσον αφορά μία πιθανή σύγκρουση με τους Πέρσες, ο Ισοκράτης ειρωνεύεται με δριμύτητα τον Πέρση βασιλιά, ο οποίος προτού επιτευχθεί η Ανταλκίδειος ειρήνη, δεν είχε πετύχει μεγάλη νίκη εναντίον των Ελλήνων.³⁰⁸ Με αυτό τον τρόπο, αναφέρει έμμεσα ότι ο βασιλιάς των Περσών δεν έχει τη δυνατότητα να πετύχει μεγαλεπήβολες νίκες εναντίον του συνόλου των Ελλήνων.³⁰⁹ Στην παράγραφο 172 του *Πανηγυρικού* λόγου, ο συγγραφέας εξαπολύει με άμεσο τρόπο μύδρους κατά των πολιτικών αρχηγών των πόλεων, που καρπώνονται τη δόξα και τα αξιώματα χωρίς να κατανοούν τα αρνητικά αποτελέσματα που έχει επιφέρει η Ανταλκίδειος ειρήνη.³¹⁰ Δεν θεωρεί, δηλαδή, πως υπάρχει ουσιαστική ειρήνη αλλά έχει τη μορφή της αναβολής των εμφυλίων συγκρούσεων, τις οποίες υποκινούν με στρατηγικό τρόπο οι Πέρσες. Ο ρήτορας πιστεύει ακράδαντα ότι η οριστική μορφή της ειρήνης θα επέλθει με την συλλογική εκστρατεία των ελληνικών πόλεων ενάντια στους Πέρσες.³¹¹

Στην παράγραφο 175, ο Ισοκράτης τονίζει ότι είναι ιδιαίτερα επιτυχημένη πολιτική των Περσών, οι οποίοι καταφέρνουν να διαλύσουν την ενότητα των Ελλήνων μέσα από την Ανταλκίδειο ειρήνη. Μέσα από τη σύναψη της Ανταλκιδείου ειρήνης, κάποιες από τις πόλεις της μητροπολιτικής Ελλάδας, που απέκτησαν την ανεξαρτησία τους, ένιωθαν υπόχρεες στον Πέρση βασιλιά, αλλά οι ελληνικές πόλεις στα παράλια της Μικράς Ασίας ήταν εξοργισμένες με τους Σπαρτιάτες, γιατί θεώρησαν ότι με την ειρήνη αυτή, η Σπάρτη τους ξεπούλησε στους βάρβαρους. Επίσης, οι πόλεις της Μικράς Ασίας είχαν θυμό και με τη μεριά των Αθηναίων, οι οποίοι υπέγραψαν γρήγορα την ειρήνη, δηλαδή όταν πραγματοποιήθηκε η άλωση των στενών του Ελλήσποντου από τον Ανταλκίδα και τον Πέρση σατράπη και το πρόβλημα που προέκυψε για την προμήθεια σίτου προς τους Αθηναίους.³¹²

Στη συνέχεια, ο ρήτορας ταυτίζει τη συνθήκη με διάταγμα.³¹³ Ο συγγραφέας του λόγου πιστεύει ότι μία ειρήνη δεν πρέπει να επιβαρύνει άλλους λιγότερο και άλλους περισσότερο, αλλά να ικανοποιεί όλους όσους την υπογράφου με τον ίδιο τρόπο. Σε διαφορετική περίπτωση πρέπει να θεωρούνται διαταγές από ένα ανώτερο και δυνατό προς τον υφιστάμενό του, άρα δεν θυμίζει ειρήνη. Είναι γεγονός ότι σε αρκετά σημεία του έργου, ο Ισοκράτης δεν εκφράζει απόψεις που παραπέμπουν στον κοσμοπολιτισμό, αλλά καταθέτει την κοινή γνώμη της περιόδου.³¹⁴ Πιο συγκεκριμένα, ο Ισοκράτης τονίζει την εχθρική διάθεση των Ελλήνων προς τους λαούς της ανατολής θεωρεί τους βάρβαρους υποδεέστερους σε πολιτισμικό, πολιτικό και

³⁰⁶ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4.139

³⁰⁷ Ράπτης 2010 :214-215

³⁰⁸ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4.139

³⁰⁹ Ράπτης 2010: 217

³¹⁰ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4.172

³¹¹ Ράπτης 2010 :226

³¹² Ράπτης 2020 :227

³¹³ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4.176

³¹⁴ Λυμπεροπούλου 2007 :88

στρατιωτικό πλαίσιο.³¹⁵ Μέσα από το συνολικό εύρος του λόγου διαφαίνεται η αισιοδοξία και ο ενθουσιασμός του ρήτορα για επικράτηση των Ελλήνων σε πιθανή διεξαγωγή πολέμου.³¹⁶

³¹⁵ Ισοκράτης *Παναηγυρικός*, 4.50, 158, 159, 183, 184

³¹⁶ Mathieu 1995: 127

Η ανθρωπιστική παιδεία στον Πανηγυρικό λόγο του Ισοκράτη

Στις παραγράφους 48-50 του λόγου του *Πανηγυρικός*, ο Ισοκράτης επαινεί τον προφορικό λόγο και θεωρεί πως είναι το στοιχείο εκείνο που διαχωρίζει τους ανθρώπους από τα ζώα. Επιπλέον, τονίζει ότι οι πνευματικές ενασχολήσεις ενισχύουν τη μετριοπάθεια και την ηρεμία ενός πολίτη, στοιχεία άμεσα σχετιζόμενα με τον τομέα της ρητορικής. Και ακόμη, η ικανότητα της φρόνησης και της ευγλωττίας θεωρείται αξιολογικό κριτήριο σε ατομικό επίπεδο αλλά και για την πόλη ολόκληρη.³¹⁷ Οι ελεύθεροι άνθρωποι δεν διακρίνονται μόνο για τις υλικές ανέσεις που κατέχουν ή για το θάρρος τους, αλλά κυρίως κρίνονται από τη χρήση του λόγου, ο οποίος θεωρείται κριτήριο της ορθής του παιδείας.³¹⁸ Τα δύο αυτά στοιχεία της παιδείας του Ισοκράτη(φρόνηση, ευγλωττία) γίνονται φανερά στην πνευματική ζωή της Αθήνας και παραπέμπουν στα λεγόμενα του Θουκυδίδη στον Επιτάφιο του Περικλή για την Αθήνα ως πνευματικό κέντρο της ελληνικής επικράτειας.³¹⁹ Καθώς, λοιπόν, η Αθήνα σχετίζεται άμεσα με τις δύο πρωταρχικές αρετές για τον Ισοκράτη, η παιδεία του ρήτορα διατρέχει όχι μόνο το άτομο αλλά και την πόλη στο σύνολό της, προβάλλοντας έτσι τις δύο αρετές ως απόδειξη πνευματικού μεγαλείου των Αθηναίων.³²⁰ Ο λόγος στον *Πανηγυρικό* είναι σημείο αναφοράς για την αθηναϊκή κοινότητα, καθώς την παρουσιάζει ως ένα παραγωγικό κέντρο πολιτισμού της αρχαιότητας.³²¹ Ο χαρακτήρας της αθηναϊκής πολιτείας θεωρείται καινοτόμος, καθώς η πόλη διοργανώνει αγώνες αθλητικού, ρητορικού και πνευματικού περιεχομένου με τα αντίστοιχα έπαθλα, παραπέμποντας έτσι σε μία συνεχή πανήγυρη, που προσφέρει ιδιαίτερη τιμή ανά τους αιώνες.

Ο Ισοκράτης, λοιπόν, συνδυάζει με ιδιαίτερη συνάφεια την πολιτισμική επιρροή της Αθήνας με τον ανθρωπιστικό και παιδαγωγικό του ιδανικό, που στην ορολογία του Ισοκράτη λέγεται φιλοσοφία, παρόλο που πραγματώνεται ως τεχνικός όρος όσον αφορά τη ρητορική τέχνη του Ισοκράτη. Στις Πανελλήνιες γιορτές, οι οποίες διακρίνονται για τις θρησκευτικές τους καταβολές και συνδυάζονταν με τα αθλητικά δρώμενα (γυμνικοί αγώνες όσον αφορά την πάλη ή τη ρίψη ακοντίου η σφαίρας), όπου το κατεξοχήν χαρακτηριστικό ήταν ο θεμιτός συναγωνισμός για τη νίκη, με αποτέλεσμα φυσικά ηθικές και υλικές απολαβές. Ωστόσο, ο Ισοκράτης τηρεί επικριτική στάση απέναντι στους νικητές στα αθλητικά δρώμενα, καθώς θεωρεί ανήκουστο το γεγονός ότι γίνεται ξεχωριστή μνεία στους νικητές των αγώνων, οι οποίοι δεν πρόσφεραν κάτι ιδιαίτερο στην κοινωνική ζωή της κατανόησης.³²² Ο Ισοκράτης λόγω της αυτοπεποίθησης, από την οποία διακατέχεται, δεν επιζητά την επιεική στάση από μέρος του ακροατηρίου, αλλά επιθυμεί να είναι αρκετά αυστηροί απέναντι του, αν δεν καταφέρει να τους πείσει για τη σημαντικότητα πόλης, ενώ ταυτόχρονα παραμερίζεται το έργο των πνευματικών ανθρώπων που αγωνίζονται για τη γνώση υπηρετώντας το κοινωνικό σύνολο.

Στην παράγραφο 78 ο Ισοκράτης τονίζει ότι οι Αθηναίοι επαγρυπνούσαν συνεχώς για τη δικαιοσύνη και την ορθή εφαρμογή της νομοθεσίας στις καθημερινές κοινωνικές σχέσεις

³¹⁷ Γρουσουζάκου 2016: 85

³¹⁸ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4.49

³¹⁹ Θουκυδίδη, *Ιστορία*, Βιβλίο 2, παράγραφος 41

³²⁰ Γρουσουζάκου 2016 :85

³²¹ Γρουσουζάκου 2016: 81

³²² Ράπτης 2010 :217

μεταξύ των πολιτών. Μάλιστα, είναι γεγονός ότι για τον αρχαίο Έλληνα, η απονομή της δικαιοσύνης δεν αποτελεί ένα απλό θέμα, καθώς οι θεοί τιμωρούν το άδικο και η επίπληξη αυτή επιβάλλεται ή στον παραβάτη ή στους απογόνους του, ενώ ορατή είναι η πιθανότητα να επιβληθεί ακόμη και στο σύνολο της κοινότητας, της οποίας αυτός αποτελεί μέρος.³²³ Έτσι, λοιπόν, είναι δυνατόν να καταλάβει ότι ο φόβος της καταστροφής, η οποία είναι θεόσταλτη και θα είχε ως αποτέλεσμα τον εκτοπισμό της ευδαιμονίας του οίκου, θεωρείται σε μία περίοδο κατά την οποία δεν έχουν ακόμη καθιερώσει έναν ανασταλτικό παράγοντα στην αυθαιρεσία των δυνατών.³²⁴

Γίνεται λοιπόν, φανερό ότι ο Ισοκράτης τοποθετεί στη ρητορική δεινότητα τόσο τις ηθικές όσο και τις πολιτικές αξίες, που είναι άμεσα συνδεδεμένες με την κοινωνική αποδοχή και την προβολή των πνευματικών αρετών.³²⁵ Ο Ισοκράτης θεωρεί ότι η θέληση της κατάκτησης της επιστημονικής γνώσης δεν συνδέεται με τη φύση του ατόμου και η παιδεία του έχει ως κύρια επιδίωξη τη κατάκτηση της ορθής κρίσης, δηλαδή τη δόξα, με την οποία είναι δυνατό ο καθένας να έχει επιτυχίες σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο. Συνεπώς, η ρητορική του Ισοκράτη έχει έντονο τον πρακτικό χαρακτήρα, ενώ η ορθή κρίση αποτελεί εχέγγυο του κάθε μορφωμένου ατόμου. Επιπρόσθετα, στον *Πανηγυρικό* κατεξοχήν ρόλο έχει ο λόγος, οποίος προσδίδει στην Αθήνα την αξία της πολιτισμικά αναπτυγμένης κοινωνίας.³²⁶ Προς επίρρωση αυτής της θέσης, ο Ισοκράτης λαμβάνοντας ως πρωταρχικό στοιχείο το λόγο, δημιουργεί μία πολιτισμική ιεραρχία, στην οποία υπάρχει μία πρώιμη κατάσταση που παραπέμπει σε πρωτογονισμό, αλλά και οι ανθρώπινες κοινωνίες, ανώτερη από όλες τις υπάρχουσες κοινωνίες θεωρείται η Αθήνα. Στον *Πανηγυρικό* ο ρήτορας χρησιμοποιεί τους ρηματικούς τύπους συνεξεῦρε και συγκατεσκεύασεν για την αξία της ρητορικής όσον αφορά την ιστορία του αθηναϊκού πολιτισμού. Μάλιστα, υπογραμμίζει κάποια από τα επιτεύγματα της Αθήνας και πιο συγκεκριμένα τους καρπούς που απορρέουν από τη γη, την τέλεση των Ελευσίνιων Μυστηρίων, την εγκαθίδρυση αποικιών και την πολιτισμική ανέλιξη του ελληνισμού. Επίσης, τονίζει ο Ισοκράτης ότι την τέχνη του ρητορικού λόγου κατέχουν οι μορφωμένοι πολίτες.³²⁷

³²³ Adkins 2010: 190-191

³²⁴ Adkins 2010: 74

³²⁵ Γρουσουζάκου 2016: 85

³²⁶ Αλεξίου 2016: 87

³²⁷ Αλεξίου 2016 :88

Ομοιότητες του λόγου Φίλιππος με τον Πανηγυρικό όσον αφορά την πολιτική της Αθήνας

Μέσα από τον συμβουλευτικό λόγο *Φίλιππος* το 346 π.Χ., Ο Ισοκράτης έκανε λόγο για τον Φίλιππο Β της Μακεδονίας.³²⁸ Στο έργο αυτό προτρέπει το κοινό του να τελειώσει οριστικά την πολεμική σύρραξη μεταξύ του Φιλίππου και της Αθήνας με δυσχερείς όρους και για τις δύο αντιμαχόμενες παρατάξεις.³²⁹ Ο ρητορικός αυτός λόγος έχει ως αποδέκτες τον Φίλιππο, τους διδασκόμενους στη σχολή του και τέλος, την ίδια την Αθήνα. Κοινό θέμα με τον *Πανηγυρικό* είναι ο διττός πολιτικός στόχος του ρήτορα για πολιτική σύμπνοια ανάμεσα σε όλους τους Έλληνες αφενός, και αφετέρου η ανάγκη για σύγκρουση των πόλεων-κρατών με τον περσικό στρατό.³³⁰ Ο συμβουλευτικός χαρακτήρας που υπάρχει στον *Πανηγυρικό*, γίνεται εμφανής, και μάλιστα σε μεγαλύτερο βαθμό, στο *Φίλιππο*. Ο ρήτορας βασίζει το λόγο του στη δημιουργία δύο κλιμάκων αξιολόγησης. Από τη μία, στην κλίμακα της πολιτικής ηγεσίας και δράσης, θεωρεί τον εαυτό του χειρότερο από τον καθένα (άφυέστατος), ενώ στην άλλη, τη διανοητική κλίμακα θεωρεί ότι έχει αξιόπαινο προφίλ, κατέχει δηλαδή σημαντική θέση ανάμεσα στους πολίτες (προέχουσι). Αυτό που γίνεται αντιληπτό είναι το γεγονός ότι τόσο στον *Φίλιππο* όσο και στον *Πανηγυρικό*, φαίνεται ότι ο ρήτορας έχει εμπιστοσύνη, σε μεγάλο βαθμό, στις δυνατότητές του Μακεδόνα βασιλιά, καθώς επίσης και στην αυτοπεποίθησή του. Ωστόσο, η εικόνα του Φιλίππου που κατατάσσεται στην κατώτερη βαθμίδα των πολιτικών πραγμάτων παραπέμπει στις παραγράφους 10-11, όπου τονίζει τις φυσικές του αδυναμίες. Και τα δύο έργα του Ισοκράτη αντιτίθενται στην εμφύλια σύγκρουση. Μάλιστα, οι φιλικά διακείμενοι προς τον Ισοκράτη, όταν άκουσαν να εκφωνεί ένα μέρος του λόγου, πίστεψαν ότι, αν αυτό δημοσιοποιούταν, θα γινόταν παύση του πολέμου και θα λάμβαναν χώρα ριζικές μεταβολές στην πολιτική των δύο αντίπαλων παρατάξεων, γεγονός που θα είχε ως αποτέλεσμα συζητήσεις για συνθηκολόγηση και σύμπραξη.³³¹ Η φιλειρηνική στάση και η ανάγκη σύμπραξης των Ελλήνων είναι δύο πολιτικές τοποθετήσεις που γίνονται φανερές και στον *Πανηγυρικό*.

Επιπρόσθετα, ο Ισοκράτης, επειδή θεωρούσε ότι η ειρήνη εύκολα μπορεί να παύσει, σκέφτηκε τους όρους μίας λύσης, στην οποία θα είχαν μερίδιο οι Αθηναίοι, οι Μακεδόνες, αλλά και ολόκληρος ο ελληνικός χώρος. Με το σκεπτικό αυτό, καταθέτει μία άποψη που παραπέμπει στην πανελλήνια ιδέα και στον πόλεμο εναντίον των βαρβάρων, άποψη που διατυπώθηκε και στον *Πανηγυρικό*. Ωστόσο, υπάρχει μία ειδοποιός διαφορά μεταξύ των λόγων και συνθηκών που επικρατούν, κατά χρόνια καταγραφής τους. Στην περίοδο εκφώνησης του *Πανηγυρικού* ο Ισοκράτης μπορούσε να ωθήσει ευκολότερα την Αθήνα και τη Σπάρτη να ξεχάσουν τις μεταξύ τους συγκρούσεις και να μοιραστούν την αρχηγία του πολέμου. Αντίθετα, το 346 π.Χ. οι δύο πόλεις δεν είχαν την ίδια στρατιωτική και πολιτική επιρροή, με φυσικό επακόλουθο να καθίσταται σχεδόν αδύνατο να αρχίσουν τον πόλεμο.³³² Επίσης, οι θέσεις του ρήτορα έχουν

³²⁸ Αλεξίου 2016 :236

³²⁹ Heilbrunn 2003: 342

³³⁰ Ισοκράτης, *Προς Φίλιππον*, 5,9,11, 84,93

³³¹ Heilbrunn 1975: 154-178

³³² Heilbrunn 2003: 343

μεταβληθεί, καθώς στον *Πανηγυρικό* ο Ισοκράτης μίλησε στους Έλληνες ως αντιπρόσωπος της Αθήνας, της οποίας ήταν σε θέση να τονίσει τον ανθρωπιστικό, πολιτισμικό χαρακτήρα, όπως και την φιλοπατρία της.³³³ Αντίθετα, στον *Φίλιππο*, ο Ισοκράτης εξαιτίας της επικρατούσας πολιτικής αλλοτρίωσης που λαμβάνει χώρα στην αθηναϊκή κοινωνία, παραμελεί την ανάγκη υποστήριξης από την Αθήνα, για να ασκήσει την πειθώ ως προσωπικότητα που διακατέχεται από αρνητικά συναισθήματα για την πόλη. Ο ίδιος, μάλιστα, δικαιολογεί τον εαυτό του για το γεγονός ότι προώθησε την πανελλήνια ιδέα στο Φίλιππο, αν και δεν είχε ρωτήσει την άποψη της πόλης του. Πιο συγκεκριμένα, θεωρεί πως είχε δώσει τη δυνατότητα στην αθηναϊκή πολιτεία να ενεργήσει με σύμπνοια και ευνοϊκό πνεύμα απέναντι σε όσα πρότεινε, αλλά οι πολίτες επηρεάστηκαν έντονα από τα λεγόμενα των δημαγωγών και δεν ενήργησαν με σύνεση και σύμφωνα με τις παραιτήσεις του.³³⁴ Θεωρώντας, λοιπόν, υπεύθυνους τους Αθηναίους για τη συμπεριφορά του, ο Ισοκράτης παραμελεί την πόλη του και όντας υποστηρικτής του πανελλήνιου αγώνα, επιλέγει τον Φίλιππο για αντάξιο ηγέτη όλων των Ελλήνων.³³⁵ Ο *Προς Φίλιππον* λόγος είναι χωρισμένος σε τρία μέρη: τον πρόλογο (1-29), το πρώτο κομμάτι το λόγου (30-80) και ένα δεύτερο σκέλος (83-155).³³⁶ Στο πρώτο σκέλος, λοιπόν, ο Ισοκράτης προσκαλεί τον Φίλιππο να εμποδίσει τους Έλληνες από τις τάσεις αυτοκαταστροφής με την παρέμβαση του στις ηγετικές πόλεις, καθώς και δημιουργώντας την κοινή γραμμή πλεύσης ανάμεσά τους. Στο δεύτερο μέρος (83-155) ο Ισοκράτης προτείνει στον Φίλιππο να ηγηθεί του πανελλήνιου αγώνα κατά των βαρβάρων, γεγονός που θα απελευθέρωνε τους Έλληνες από τους μισθοφόρους που βρίσκονταν στο ηπειρωτικό κομμάτι της χώρας, προσδίδοντας ταυτόχρονα αξιοσημείωτη δόξα στον Φίλιππο.³³⁷ Μία από τις διαφορές, που γίνονταν φανερές στους δύο λόγους είναι η απαξιωτική στάση του Ισοκράτη προς τους Αθηναίους στον Φίλιππο, σε αντίθεση με τον Πανηγυρικό. Επιπλέον, στον *Φίλιππο* εξυμνείται ο Μακεδόνας βασιλιάς, δηλαδή ένα μόνο άτομο, ενώ στον *Πανηγυρικό* επαινείται το σύνολο των Ελλήνων και κυρίως η αθηναϊκή ηγεμονία. Ο Φίλιππος Β της Μακεδονίας, λοιπόν, αποτελεί την ενσάρκωση της ελπίδας για τον Ισοκράτη όσον αφορά την υλοποίηση του πανελλήνιου ιδεώδους. Όπως και στον *Πανηγυρικό*, έτσι και στον λόγο *Προς Φίλιππον*, ο Ισοκράτης αναφέρει πολλές φορές την ανάγκη μιας στρατιωτικής επιχείρησης κατά των βαρβάρων.³³⁸ Ο Ισοκράτης τονίζει την καταγωγή του Φιλίππου από το γένος των Ηρακλειδών. Ο Ισοκράτης, όπως και στον Πανηγυρικό, καταφεύγει σε μυθολογικά πρόσωπα και γεγονότα προς επίρρωση της θέσης του. Ο Ισοκράτης επιθυμεί να αναδείξει τον εαυτό του ως ευεργέτη όλης της Ελλάδος,³³⁹ που αποτελεί επομένως υπόδειγμα.³⁴⁰ Ωστόσο, σε αυτό το σημείο δεν υπονοείται η εύνοια των πολλών προς ένα πρόσωπο, αλλά η θετική στάση του ενός προς την πλειοψηφία, στοιχείο ρητορικού στοχασμού.³⁴¹ Στον *Πανηγυρικό*, ο Ισοκράτης είχε την ίδια

³³³ Dobesch 1968: 48, *Πανηγυρικός*, 4. 15-17, *Προς Φίλιππον*, 5. 40

³³⁴ Heilbrunn 2003: 343

³³⁵ Ισοκράτης, *Προς Φίλιππον*, 5.128-130

³³⁶ Heilbrunn 2003 :344

³³⁷ Heilbrunn 2003: 368

³³⁸ Dodesch 1968 205· Ισοκράτους, *Περί Φιλίππου*, 5.68, 79, 127, 136, 145

³³⁹ Ισοκράτης, *Περί Φιλίππου*, 5. 76: ει ευεργέτης άπάσης τής Ελλάδος

³⁴⁰ Papillon (1996) 11-12· (2001) 87-88· Gottenland (2001) 47· Blank 2014 490-492

³⁴¹ Αλεξίου 2016 :240

στάση προς τους Έλληνες. Και στα δύο έργα υπάρχει το πλάνο του αποικισμού, το οποίο ειπώθηκε αρχικά στον *Πανηγυρικό*.

Επιπλέον, όσον αφορά τη διατύπωση της διαφύλαξης της εύνοιας, αυτή σχετίζεται με την επίσημη ομιλούμενη γλώσσα της πόλης και απαντά σε περίπτωση τιμητικού ψηφίσματος, στην περίπτωση δηλαδή που κάποιο άτομο εξυμνείται για την ευνοϊκή του στάση προς την πόλη.³⁴² Με αυτό τον τρόπο, ο Ισοκράτης δείχνει ότι δεν κρατά αποστάσεις από τις σταθερές αρετές της πόλης-κράτους, αλλά τις αναπροσαρμόζει στο θέμα της πανελλήνιας κοινότητας.³⁴³ Ο ίδιος ο Φίλιππος τιμάται από τον ρήτορα με τους όρους μέγα φρονῶν και φιλέλλην, που αλληλοσυμπληρώνονται. Ο Ισοκράτης επικεντρώνεται στον τύπο της φιλοδοξίας από τον οποίο διαπνέεται ο Φίλιππος και όχι στην ίδια τη φιλοδοξία,³⁴⁴ γεγονός που με έμμεσο τρόπο αποτυπώνεται και στον *Πανηγυρικό* όσον αφορά την ανάγκη για ύπαρξη φιλοδοξίας, προκειμένου να ξεκινήσουν την πολεμική επιχείρηση κατά της ανατολής. Στην παράγραφο 25 του *Πανηγυρικού*, ο Ισοκράτης τονίζει ότι οι Αθηναίοι ξεχωρίζουν από του υπόλοιπους Έλληνες, επειδή είναι αυτόχθονες. Επιπλέον, τονίζει ότι δικαιολογημένα αισθάνονται υπερήφανοι (μέγα φρονοῦντας), και πρέπει, όπως και ο Φίλιππος στον αντίστοιχο λόγο, να έχουν την ηγεμονία.³⁴⁵ Στην παράγραφο 170, επανέρχεται στο ζήτημα της περηφάνειας, αλλά με περισσότερο επικριτική διάθεση προς τους Αθηναίους, καθώς θεωρεί πως η περηφάνεια (μέγα φρονεῖν) πρέπει να συμβαδίζει με την σκέψη των σπουδαίων θεμάτων.³⁴⁶ Στην παράγραφο 41, ο Ισοκράτης υπογραμμίζει το γεγονός ότι είναι αναγκαίο περήφανοι και άνδρες που ξεχωρίζουν για τις αρετές τους σε σχέση με τους υπόλοιπους να μην ενεργούν όπως οι συνηθισμένοι άνθρωποι, αλλά να αναλαμβάνουν εγχειρήματα, που κάνουν οι προικισμένοι και δυνατοί άνδρες.³⁴⁷ Ο Φίλιππος, λοιπόν, σύμφωνα με τον Ισοκράτη οφείλει να προσφέρει ικανοποίηση στους Έλληνες μέσα από το ήθος και τις την πολεμική του αρετή, ώστε να κατορθώσει να έχει όλους τους Έλληνες με το μέρος του.³⁴⁸ Μάλιστα, όπως και στον *Πανηγυρικό*, ο Ισοκράτης αξιοποιεί μυθολογικά παράδειγμα, στην προκειμένη περίπτωση του Ηρακλή, τον οποίο θεωρεί ως το ιδανικό πρότυπο ορθής φιλοδοξίας. Άλλωστε, ο Ηρακλής δεν τιμάται για τα κατορθώματά του και κατ' επέκταση για τη σωματική του δύναμη, αλλά για τη σωφροσύνη, τη φιλοτιμία και το αίσθημα δικαιοσύνης από το οποίο διακατέχεται³⁴⁹. Αυτό γίνεται επίσης φανερό μέσα από την παράθεση της λέξης φιλοτιμία, η οποία στο λόγο του Ισοκράτη βρίσκεται ανάμεσα στη φρόνηση και στη δικαιοσύνη.³⁵⁰ Τοποθετώντας, λοιπόν, τη φιλοτιμία ανάμεσα σε δύο αρετές που παραπέμπουν στη συνεργασία, ο Ισοκράτης κατορθώνει να την βγάλει από τα στενά πλαίσια της ανταγωνιστικότητας και του ατομικισμού. Αντίθετα, την οριοθετεί στα πλαίσια των ηθικών και διανοητικών αρετές της συνεργασίας, που αποδίδουν την έννοια της κοινωνικής προσφοράς.

³⁴² Skard 1932 :32, 57-58

³⁴³ Αλεξίου 2016: 240

³⁴⁴ Αλεξίου 2016: 241

³⁴⁵ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4.25

³⁴⁶ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4. 170

³⁴⁷ Ισοκράτης, *Προς Φίλιππος*, 5. 41

³⁴⁸ Αλεξίου 2016: 241

³⁴⁹ Ισοκράτης, *Προς Φίλιππος*, 5.109-110

³⁵⁰ Ισοκράτης, *Προς Φίλιππος*, 5.110

Συνεχίζοντας τις αναφορές στα μυθολογικά συμβάντα και πρόσωπα, ο ρήτορας παραθέτει, όπως και στον *Πανηγυρικό*, τον Τρωικό πόλεμο. Αναφέρεται στον μακροχρόνιο Τρωικό πόλεμο, με σκοπό να τονίσει την ανάγκη ενότητας και ομόνοιας, για την οποία οι τρεις προαναφερθείσες αξίες(φρόνησις, φιλοτιμία, δικαιοσύνη) είναι προαπαιτούμενες.³⁵¹ Το παράδειγμα του Ηρακλή είναι εύστοχο, καθώς σταμάτησε τις εμφύλιες συγκρούσεις και τις διχόνοιες μεταξύ των ελληνικών πληθυσμών, και μάλιστα έδειξε στις μετέπειτα γενιές με ποιους είναι ανάγκη να συντάσσονται και με ποιους να μάχονται.³⁵² Πιο συγκεκριμένα, αναφέρεται στον πρώτο Τρωικό πόλεμο, την εκστρατεία του Ηρακλή κατά της Τροίας, στην οποία προκάλεσε σοβαρές καταστροφές, όταν ο Λαομέδων τον εξαπάτησε όσον αφορά την ανταμοιβή με τα αθάνατα άλογα, που του είχε πει ότι θα του έδινε, σε περίπτωση που έσωζε την κόρη του Ησιόνη από ένα κήτος της θάλασσας.³⁵³ Ο Ισοκράτης τονίζει το κατόρθωμα αυτό του Ηρακλή, καθώς το αντιπαραβάλλει με τον επόμενο Τρωικό πόλεμο και το θεωρεί αξιότερο επίτευγμα λόγω της συντομίας του χρόνου, που χρειάστηκε ο Ηρακλής, καθώς και εξαιτίας του λιγοστού αριθμού στρατευμάτων, που ο ίδιος είχε στη διάθεσή του.³⁵⁴ Με αυτό τον τρόπο, επιθυμεί να κάνει μία σύγκριση του Φίλιππου με ένδοξους άνδρες, τεχνική που λαμβάνει χώρα και σε άλλους λόγους του Ισοκράτη,³⁵⁵ όπως και στον *Πανηγυρικό* που ο Ισοκράτης ισχυρίζεται ότι το επίτευγμα μιας πετυχημένης εκστρατείας κατά των Περσών, θα εξυμνηθεί από τους μεταγενέστερους. Επιπλέον, η αναφορά στον Τρωικό πόλεμο προϋδεάζει τον ακροατή για την επερχόμενη εκστρατεία του Φιλίππου με τον περσικό λαό. Ασφαλώς, ο Ισοκράτης έχει κατανοήσει το γεγονός ότι δεν είναι δυνατό να υπάρχει μίμηση και κατ' επέκταση ταύτιση του Φιλίππου με τον μυθολογικό Ηρακλή. Ο στόχος του ρεαλιστικός είναι η προσέγγιση όσον αφορά τις αρετές ψυχικές και ηθικές του Ηρακλή.³⁵⁶ Επίσης, μεταξύ των άλλων αρετών ο Ισοκράτης τονίζει την πραότητα, που είναι συνεργατική αξία και αντιπαρατίθεται στην αυταρχική νοοτροπία και στη βιαιοπραγία.³⁵⁷ Ο Ισοκράτης όπως κάνει και στον *Πανηγυρικό*, προτρέπει τον Φίλιππο να μιμηθεί ένα πρότυπο συγγενικής προέλευσης και όχι ξένο.³⁵⁸ Προς επίρρωση αυτής της στάσης, στην παράγραφο 127, ο Ισοκράτης προσδίδει στον Φίλιππο το στοιχείο του πολίτη όλης της Ελλάδας.³⁵⁹ Μία ακόμη ομοιότητα των δύο λόγων έχει να κάνει με την απόδοση αιώνιας φήμης σε περίπτωση συμμετοχής στον πόλεμο. Ο Ισοκράτης, επίσης, αναζητά μία δίοδο, μέσα από την οποία θα πραγματοποιηθεί η επεκτατική πολιτική του Φιλίππου, η οποία θα μπορούσε να εκδηλωθεί και ενάντια στις πόλεις της Ελλάδας. Αντίστοιχα, στον *Πανηγυρικό* ο ρήτορας επεδίωκε να στρέψει τις δύο δυνάμεις

³⁵¹ Αλεξίου 2016 :241

³⁵² Ισοκράτης *Προς Φίλιππο*, 5.110

³⁵³ Στην *Ιλιάδα* του Ομήρου στους στίχους 638-642, γίνεται αναφορά τόσο στην προδοσία του Λαομέδοντα όσο και στην καταστροφή της Τροίας από τον Ηρακλή: «ἀλλ' οἷόν τινά φασι βίην Ἡρακλῆ εἰρηγεῖναι, ἔμῳ πατέρα θρασυμένονα θυμολέοντα· ὅς ποτε δεῦρ' ἔλθων ἔνεχ' ἵππων Λαομέδοντος ἐξ οἴης σὺν νηυσὶ καὶ ἀνδράσι παυροτέροισιν Ἴλιον ἐξαλάπαξε πόλιν, χήρωσε δ' ἀγυῖας· Επίσης, στους στίχους 648-651 παρατίθενται οι εξής στίχοι: «Τληπόλεμ', ἦτοι κείνος ἀπώλεσεν Ἴλιον ἱρηνάνερος ἀφραδίησιν ἀγαοῦ Λαομέδοντος, ὅς ῥά μιν εὐ ἔρξαντα κακῶ ἠνίπαπε μύθῳ, οὐδ' ἀπέδωχ' ἵππους, ὧν εἵνεκα τηλόθεν ἦλθε».

³⁵⁴ Ισοκράτης *Πρός Φίλιππο*, 5.111-112

³⁵⁵ Ισοκράτης *Εὐαγόρα*, 9. 37-38, 65 Κατά τον Αριστοτέλη ο Ισοκράτης αξιοποιεί την τεχνική της ρητορικής αύξησης: ὅπερ Ἴσοκράτης ἐποίει διὰ τὴν ἀσυνήθειαν τοῦ δικολογεῖν. δεῖ δὲ πρὸς ἐνδόξους συγκρίνειν· αὐξητικὸν γὰρ καὶ καλόν, εἰ σπουδαίων βελτίων.

³⁵⁶ Αλεξίου 2016 :242

³⁵⁷ Ισοκράτης *Προς Φίλιππο*, 5.116

³⁵⁸ Ισοκράτης *Προς Φίλιππο*, 5.113

³⁵⁹ Ισοκράτης *Προς Φίλιππο*, 5.127

μακριά από τον τότε χώρο δράσης τους, δηλαδή την Ελλάδα, που ταλανιζόταν από εμφύλιες διαμάχες και να τους στείλει σε πόλεμο μαζί με το σύνολο των Ελλήνων κατά του περσικού λαού.³⁶⁰ Η έννοια της δόξας εμφανίζεται αρκετές φορές μέσα στο λόγο Φίλιππος και μάλιστα στην παράγραφο 134 ,η δόξα συνδέεται με την έννοια της αθανασίας, εννοώντας την αιώνια μνήμη. Σημείο επαφής των δύο λόγων είναι το θάρρος που εμφανίζουν οι άριστοι άνδρες στο πεδίο της μάχης. Ένας πιθανός πόλεμος και κατ' επέκταση η επικράτηση σε αυτόν θα είχε ως αποτέλεσμα την πολιτική αναδιάρθρωση στο εσωτερικό της Ελλάδας. Ωστόσο, και στις δύο περιπτώσεις ο Ισοκράτης καλεί τους πολίτες να θυσιάσουν ακόμα και τη ίδια τους τη ζωή στο πεδίο της μάχης για να κερδίσουν καλή φήμη.³⁶¹ Και στο σημείο αυτό διαφαίνεται η σημαντική ιδέα της υστεροφημίας που διέπνεε το φρόνημα των Ελλήνων στρατιωτών στην αρχαιότητα.

³⁶⁰ Heilbrunn 2003: 364

³⁶¹ Heilbrunn 2003: 366

Συμπεράσματα

Μέσα από την ενδελεχή μελέτη των πηγών είναι δυνατόν να εξαχθούν ορισμένα συμπεράσματα όσον αφορά την πολιτική ιδεολογία του Ισοκράτη στο έργο *Πανηγυρικός*. Ο Ισοκράτης άσκησε ιδιαίτερη επίδραση σε σύγχρονους και μεταγενέστερους με τη δράση του, κυρίως σε θέματα παιδείας. Παρά τις φυσικές του αδυναμίες, τελικά οι απόψεις του μπορεί να μην ακούγονταν συχνά εκείνη την περίοδο στην Εκκλησία του Δήμου, μέσα από το εύρος των μελετών, γίνεται αντιληπτό ότι το έργο του έχει μελετηθεί τόσο από Έλληνες όσο και από ξένους συγγραφείς, φιλόλογους και αναγνώστες. Αυτό που τον καθιστά αξιόπιστο ρήτορα, με λογιосύνη του τέταρτου προχριστιανικού αιώνα, είναι το γεγονός ότι τοποθέτησε τις πολιτικές ιδέες που πρόσβευε πάνω από τους ισχύοντες νόμους, και έτσι τόνισε το τέλος μιας περιόδου, δηλαδή αυτή της πόλης-κράτους, και την αρχή της μετάβασης στις ελληνιστικές μοναρχίες³⁶². Στον *Πανηγυρικό* λόγο τίθεται στο μεγαλύτερο μέρος του λόγου η ανάγκη εφαρμογής της πανελληνίας ιδέας, που σήμαινε αρχικά την επίλυση των διαφορών που υπήρχαν μεταξύ των πόλεων- κρατών και την από κοινού σύμπραξη τους σε πολεμική σύγκρουση εναντίον των Περσών, με στόχο τη διατήρηση της αυτονομίας τους και την κατάκτηση και αξιοποίηση των εδαφών της Ανατολής. Στο μεγαλύτερο τμήμα του λόγου του, ο Ισοκράτης εξυμνεί το μεγαλείο της Αθήνας και ακόμα και τις ελάχιστες φορές που αναφέρει κάποια αρνητικά περιστατικά όσον αφορά την πόλη, βρίσκει τρόπο να δικαιολογήσει τη στάση τους. Στην απόπειρα του να πείσει τους Έλληνες να ακολουθήσουν την ιδέα του για ένα συλλογικό πόλεμο, τονίζει τόσο τις προγενέστερες νίκες των Ελλήνων εναντίον των Περσών όσο και το παράδειγμα του Τρωικού πολέμου, που προέρχεται από τη μυθολογική παράδοση. Ένα ακόμα παράδειγμα που αξιοποιεί ο ρήτορας είναι αυτό του Θησέα. Η ευφροσύνη και ευγλωττία αναδεικνύονται μέσα από την μελέτη των έργων του και αποτελούν τα πρωταρχικά υλικά για τη δόμηση της κοσμοθεωρίας του Ισοκράτη. Επιπροσθέτως, γίνεται αντιληπτό το ανθρωπιστικό ενδιαφέρον του Ισοκράτη όχι μόνο για την Αθήνα, αλλά και για ολόκληρο τον ελληνισμό, καθώς προσπαθεί να κρατήσει ενωμένη τη χώρα παρά τις υπάρχουσες αντιπαλότητες και να πολεμήσει τον μοναδικό και πραγματικό εχθρό, δηλαδή τους Πέρσες, όπως γίνεται φανερό από τα λεγόμενα του ρήτορα. Ωστόσο, δεν παραλείπει να επισημάνει ότι είναι αναγκαίο και την ίδια στιγμή δίκαιο να αναλάβει η Αθήνα την ηγεμονία της επιδιωκόμενης εκστρατείας. Εξάγεται, επίσης, το συμπέρασμα πως θεωρεί τους Πέρσες ως κύριους υπεύθυνους για τα δεινά της πόλης, γιατί με τις τακτικές της έχουν καταφέρει να σπείρουν τη διχόνοια ανάμεσα στους Έλληνες και να τους γεννήσουν συναισθήματα δυσπιστίας και αντιπαλότητας. Αναφορικά με το ζήτημα της ενότητας των Ελλήνων, ο Ισοκράτης δεν παραλείπει με έμμεσο τρόπο να θεωρήσει συνυπεύθυνους τους Σπαρτιάτες, καθώς εφάρμοσαν χωρίς δισταγμό τους επονεϊδιστους όρους της Ανταλκίδειας ειρήνης, σε βάρος όλης της Ελλάδας, όπως παραθέτει ο ρήτορας. Ο Ισοκράτης, επίσης, στήριζε την άποψη για μία άμεση και ταχεία εκστρατεία και στο γεγονός ότι η αυτοκρατορία των Περσών έχει σε ολοκληρωτική αποσάθρωση. Αυτό συμβαίνει επειδή η απόλυτη μοναρχία έχει επιφέρει ψυχική και σωματική εξασθένηση, με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατό να ανταποκριθούν σε μία πολεμική αναμέτρηση με όλους τους Έλληνες ενωμένους. Ωστόσο, αν και ο *Πανηγυρικός* λόγος αφορά το σύνολο των

³⁶² Αλεξίου 2016: 489

Ελλήνων και όχι μόνο την αθηναϊκή πολιτεία, ο Ισοκράτης εμφανίζεται ως εκπρόσωπος της Αθήνας και εξυμνεί τη φιλική στάση προς τους συμμάχους της, παραβλέποντας τις αυθαιρεσίες που είχαν λάβει χώρα από αυτή. Επιπλέον, εξυμνεί μέσα από τα αθηναϊκά ήθη και έθιμα την πόλη του και την θέτει στο επίκεντρο του πολιτικού και πολεμικού αγώνα. Όσον αφορά το *Πανηγυρικό* σε σχέση με τους επιτάφιους λόγους που αναλύθηκαν στη συγκεκριμένη εργασία, γίνεται αντιληπτό το γεγονός ότι επαινούνται τα κατορθώματα των προγόνων, αλλά ότι οι πράξεις τους δεν αποτελούν κάτι ακατόρθωτο για τους σύγχρονους ακροατές. Τέλος, η κοινή παράμετρος του λόγου *Προς Φίλιππον* και του *Πανηγυρικού* είναι η ανάγκη υλοποίησης της πανελλήνιας ιδέας, με αρχηγό όχι την παρηκμασμένη Αθήνα, αλλά τη Μακεδονία με αρχηγό τον Φίλιππο. Επιπροσθέτως, η πανελλήνια ιδέα του Ισοκράτη, έστω και ετεροχρονισμένα, υλοποιήθηκε με στρατηγό τον μέγα Αλέξανδρο και δικαίωσε το ρήτορα όσον αφορά τη κέρδη από τις εδαφικές κατακτήσεις, τις νίκες στις εκστρατείες κατά του περσικού στρατού.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση και μεταφρασμένη ξενόγλωσση

- A.W. H., Adkins. (2010), *Ηθικές αξίες και πολιτική συμπεριφορά στην Αρχαία Ελλάδα*, Μτφ I.N. Περυσινάκης, Καρδαμίτσα, Αθήνα.
- Αλεξανδροπούλου, I. (2005), *Κάθοδος των Μυρίων*, Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Κόσμου.
- Αλεξίου, Ε. (2016), *Η ρητορική του 4ου αι. π.Χ., Το ελιζήριο της δημοκρατίας και η ατομική προσωπικότητα*, Παπαδήμα, Αθήνα.
- Bearzot, C. (2003), «*Ο Ισοκράτης και το ζήτημα της Δημοκρατίας*» στο Δ.Γ. Σπαθάρας, Λ. Τζαλλήλα (επιμ.) *Πειθώ. Η Ρητορική 13 Μελετήματα*, εκδ. Σμίλη, Αθήνα.
- Βολονάκη, Ε. (2013-2014), «*Το αφηγηματικό στοιχείο στην επιδεικτική ρητορεία*», Πλάτων 59:16-33.
- Γρουσουζάκου, Σ. (2016), *Η συμβολή του Ισοκράτη*, Αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Καλαμάτα.
- Ράπτης, Γ. (2010), *Πανηγυρικός – Φίλιππος*, εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια Θεσσαλονίκη: Ζήτρος.
- Easterling, P.E. & B.M.W. Knox. (2010), *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, δέκατη έκδοση μτφρ. Ν. Κονομή, Χρ. Γρίμπα, Μ. Κονομή. Αθήνα: Παπαδήμας.
- Heilburnn, G. (2003), «*Ρητορική και δύναμις κατά τον Ισοκράτη*», στο Σπαθάρας-Λ. Τζαλλήλα (επιμ.) *Πειθώ. Η Ρητορική 13 Μελετήματα*, εκδ. Σμίλη, Αθήνα.
- Hornblower, S. (2005), *Ο Ελληνικός Κόσμος 479-323 π.Χ.*, μτφρ. Εύα Πέπα. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Jaeger, W. (1974), *Παιδεία. Η Μόρφωσις του Έλληνος Ανθρώπου*, τομ. Γ., μτφρ. Βερροίου, Αθήνα.
- Κίτσος, Δ. (2002), *Ναυμαχία της Κνίδου 394 π.Χ.*, Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Κόσμου
- Κοραής, Α. (1807), *Ισοκράτους λόγοι και επιστολαί μετά σχολίων παλαιών*, ΙΙ, Παρίσι.
- Lesky, Albin. (2014), *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας / Albin Lesky · μετάφραση Αγαπητός Γ. Τσοπανάκης. - Θεσσαλονίκη : Εκδόσεις Κυριακίδη ΙΚΕ.*
- Λοΐζος, Δ.Ι. (2014), *Η Αρχαία Ελλάδα και οι ανατολικοί λαοί*, τόμ. Ι. Στο *Ιστορία, αρχαιολογία και πολιτισμός του αρχαίου κόσμου*. Αθήνα.

Λυμπεροπούλου, Γ. (2007), «Οι Περσικοί πόλεμοι υπό το κάτοπτρον του Πανηγυρικού του Ισοκράτους και του Παναθηναϊκού του Αιλίου Αριστείδη», Δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη.

Romilly, J. (2010), *Το ανθρώπινο Μεγαλείο στον Αιώνα του Περικλή*, μτφρ. Ανθή Ξενάκη. Αθήνα: Ωκεανίδα.

Mathieu, G. (1995), *Οι Πολιτικές Ιδέες του Ισοκράτη*, μτφρ. Καίτη Διαμαντάκου. Αθήνα: Καρδαμίτσα.

Μπατσικά, Χ. (2014), *Οι επιτάφιοι λόγοι κατά την ελληνική αρχαιότητα*, Δημοσίευτη διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Καλαμάτα.

Μανώλης Στεργιούλης. (2018), *Οι επιδράσεις της ιδεολογίας του Περικλή στον Ισοκράτη στο Κώστας Ντίνας Figura in Praesentia-Μελέτες αφιερωμένες στον καθηγητή Θανάση Νάκα*, Εκδόσεις Πατάκη.

Ξενοφών (2006-2008), *Αγησίλαος*, Θεσσαλονίκη, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.

Ξενοφών (2012), *Ελληνικά*, μτφρ. Ρ. Ρούφος, Θεσσαλονίκη, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.

Said, S. & M. Tredre & A. de Boulluec. (2001), *Ιστορία της Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μτφρ. Γ. Ξανθάκη -Καραμάνου, Δ. Τσιλιβερδής, Β. Πόθου, τόμ. Ι. Αθήνα: Παπαζήσης.

Τρέμμα. (2007), *Εγκωμιαστικά μοτίβα της Αθήνας στον Πανηγυρικό του Ισοκράτη και τους επιτάφιους λόγους*, Δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Τσαλίκη, Δ. (2016), *Ο Επιτάφιος του Υπερείδη: παράδοση και νεωτερισμοί*, Δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Ξενόγλωσση

Alexiou, E. (2015), *The Rhetoric of Isocrates' Evagoras: History, Ethics and Politics*, στο C. Bouchet/ P. Giovanelli-Jouanna (επιμ), *Isocrate. Entre jeu rhétique et enjeux politiques*, Lyon.

Atkins, J.W.H. (1952), *Literary Criticism in Antiquity*, I, London.

Gagarin, M. (2000), *Isocrates I*, μτφρ. D. Mirhady and Yun Lee Too, University of Texas Press.

Haskins, E.V. (2004), *Logos and Power in Isocrates and Aristotle*, Columbia SC.

Heilbrunn, G. (1967), *An examination of Isocrates Rhetoric*, Austin 1967.

Heilbrunn, G. (1975), *Isocrates on Rhetoric and Power*, *Hermes* 103, 154-178.

Kennedy, G.A. (1963), *The Art of Persuasion in Greece*, Princeton.

Loreaux, N. (1986), *The Invention of Athens. The funeral Oration in the Classical City*. Cambridge: Harvard University Press.

Muir, J. R. (2015), Chapter 21: *Isocrates*. In W. M. Bloome (ed.), *A companion to ancient education*. Englewood Cliffs, NJ: John Wiley & Sons.

Ober, J. (1998), *Political Dissent in Democratic Athens. Intellectual Critics of Popular Rule*, Princeton.

Papillon, T. (1996), *Isocrates on Gorgias and Helen. The Unity of the Helen*, CJ 91, 377-391.

Papillon, T. (2004), *Isocrates*, II, Austin.

Poulakos, T. and Depew, D. (2004), *Isocrates and Civic Education*, University of Texas Press.

Roisman, J./ Worthington, I. (2015), *Lives of the Attic Orators*. Texts from Pseudo-Plutarch, Photius, and the Suda, Oxford.

Too, Yun Lee. (1995), *The Rhetoric of Identity in Isocrates*, Cambridge University Press.

Usher, S. (1999), "Kairos in fourth – century." *Greek Oratory: tradition and originality*, Oxford University Press.

Worthington, I. (επιμ) (2007), *A Companion to Greek Rhetoric*, Malden MA/ Oxford.